

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1050—1058 pp. = 1640—1648 pp.)

Ստամբուլից — Սամսուն — Կիրասուն — Տրապիզոն — Մեդ-
քիլիստան — Ամասիա — Էրզրում — Շուշիկ բերդ — Հասան Կա-
լա — Խնուս — Ուլքիլիսե (Էջմիածին) — Կարաբաղ — Նախիչևան —
Պարսկաստան — Թավրիզ — Երևան — Գյանջա — Արեշ — Նիյազա-
բադ — Շամախի — Բաքու — Շաբուրան — Դերբենդ — Թիֆլիս —
Ազդուր — Ախալցխա — Չրիզոր — Կարա Արդահան — Էրզրում —
Հասան Կալա — Կարս — Կալզման — Մաղազբերդ — Զարիշատ —
Ուլքիլիսե — Երևան — Շորագյալ — Էրզրում — Բայբուրդ — Զան-
ջա — Իսպիր — Թորթում — Ակչակալա — Էրզրում — Խնուս —
Մամա-Խաթուն — Քեմախ — Երզնկա — Շաբին-Կարահիսար —
Նիկհիսար — Լադիկ — Մարզվան — Ստամբուլ:

1050 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՌԻՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԲԱԹՈՒՄԻ ԵՎ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Էվ. Զելերին իր ուղևորության նկարագրությունը սկսում է Ստամբուլից: Հե-
ղինակը հիշատակում է ծովային ճանապարհի այն բոլոր մեծ ու փոքր նավահան-
գիստները, որոնց կողքով անցել կամ որտեղ կանգ է առել նա: Այդ նկարագրու-
թյունների մեջ կան բազմաթիվ աշխարհագրական, պատմական տեղեկություններ.
Բերդաքաղաքների նկարագրություններ և այլն: Ծովային ճանապարհով անցնելով
Անատոլիան, նա Սև ծովի եզերքով հասնում է Սամսուն նավահանգիստը:

Սամսուն բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրն է Ռում-օղլի Խերդի-
լի Կալսարը: Հետագայում սուլթան Ալայեղդին-Սելջուկին զբաղե-
լով այն՝ միացրեց իր կալվածներին: Այնուհետև, անցավ սուլթան
Յրիզորմ Բայազիդ խանի ձեռքը: Ունի ենիչերիական սերդար, քեթ-
խուդա, բերդակալ (դիզտար) և բերդապահ զինվորներ: Սակայն
մյուսֆթի և նվիրական նազիր չունի: Այսպես ու էշրաֆը շատ են:
Բնակիչները բոլորը նավաստիներ և պարանազործներ են: Ռամիկ-
ներ (ավամ) չկան, ուլեմաները շատ են: Բոլորը, իրենց կարողու-
թյան համապատասխան, սպիտակավուն, կապտագույն մաքուր հա-
զուստներ են հագնում: Քաղաքը գտնվում է Սինոպի արևելքում:

Բերդը ծովի եզերքին է, քարաշեն և ամրակուռ է: Էյրիի՝ գրավման ժամանակ, ռուսները այս բերդը նվաճել և որոշ մասերը ավերել են. սակայն հետագայում նորից վերանորոգվել է: Բավականաչափ բերդակալներ և զինվորներ կան: Ունի 70 աշտարակ և 2000 պարիսպի պատվար: Ամասիայի առաջից հոսող Չարշամբա բազարի դետը Սամսունի արևելյան կողմից թափվում է Սև ծովը: Դա անանցանելի մեծ գետ է: Նախապես անցնում է Թոքաթ քաղաքով, հետո Ամասիայի կողքով և ոռոգում է մի շարք քաղաքների հողերը: Այս կապակցությամբ Ամասիայի և Թոքաթի ժողովրդի մեջ որպես ասույթ տարածված է. «Թոքաթը ապականում, Ամասիան խմում է»*: Սամսունն ունի իր անուշահամ գետակը՝ Գանավքարիդ անունով: Տները կոմիներավոտ են. հաբուստ՝ լուսնակոտ և սուրտեռնուկ: Մեղրեսե, իմարեթ (բարեգործական հիմնարկություն) և նման հիմնարկություններ չկան, բայց կան փոքրահասակների 7 դպրոցներ: Նավամատույց (լիման) չունի, բաց տարածություն է, սակայն խորիսխ կարելի է գցել:

Սամսունի գովասանքի արժանի հարստություններ: Լեռներում հայտնի են վայրի խաղողը, նռագույն տանձը և նրա թթուն, որը հաղարավոր տակառներով տարվում է Ստամբուլ: Նավերի համար անհրաժեշտ պարաններ պատրաստելու կանեփի թելը այնքան շատ է, որ կարելի է ասել, թե ամբողջ աշխարհի [կանեփը] այստեղից է գնում: Քաղաքը գտնվում է ծովածոցի մոտ, իսկ նրա հարավային կողմում գտնվող լեռը ծովեզերքին է: Այստեղից ընկերներով նավով Ենիշեհիր ռեպի Ունիաի ռերդը...

Կիրասուն բերդի բնութագիրը: Հիմնել է Ստամբուլի Կոստանդինը: Հետագայում թեև անցել է սուլթան Ուզուն Հասանի² ձեռքը, սակայն Ջենովայի ֆրենգները գրավել են այն: Ֆաթիհ³ սուլթանը այս բերդը գրավելու ժամանակ Մահմուդ փաշային ասում է. «Այս գիշերը բերդի տակը կմտնես»** և ֆերման է տալիս. փաշան մտնելով բերդի տակը գրավում է այն. այդ պատճառով էլ [բերդը] Կիրասուն է կոչվել⁴: Գտնվում է 17-րդ կլիմայական գոտում: Տրապիզոնի էյալեթի սահմանասկզբին՝ փաշայի խաս է: Իշխողը մյուսեյլիմ է: Ունի ենիչերիական օջախից սերդար, բերդի բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, մաքսատան էմին, մյուսֆթի և նազիր: Ընկած է ծովեզերքում՝ Ջանիկի և Տրապիզոնի միջև: Տրապիզոնը Կիրասունի արևելքումն է: Ջենովայի ֆրենգների ձեռքում եղած ժամանակ բարեշեն և մեծ քաղաք է եղել: Երևում են այդ ժամանակաշրջանից մնա-

* Թուրքերեն՝

** Թուրքերեն՝

توقاد صیجار، آماسیا ایچدر
کبر سن

ցած շինությունների հետքերը և ավերակները: Սակայն Կիրասունը ներկայումս այնքան էլ մեծ քաղաք չէ: Շուկայի մեջ մզկիթներ, ջամիներ, խան, բաղնիք և բաղարներ կան: Բերդը ծովեզերքումն է: Այգիներում և պարտեզներում պտուղները շատ են: Նավահանգիստը շատ լավ խարիսխ է բռնում: Սակայն քամու ազդեցության ենթակա է: Լիմանի արևմուտքում մի փոքր կղզի կա... Այս քաղաքը Տրապիզոնի էյալեթին է ենթակա: Օմար փաշայի զինվորներից շատերը՝ ծովից գզվելով, ցամաքով Տրապիզոն են գնում:

Այստեղից ծովով դուրս գալով դեպի հյուսիս՝ եկանք Փերփոլում՝ բերդը, որը բառանկյունի մի ժայռի վրա հին և փոքր բերդ է ծովեզերքում: Ունի բերդակալ և զինվորներ: Նավահանգիստը լավն է: Գավառը այնքան էլ բարեշեն չէ: Տրապիզոնի նահիյեն է: Ժողովուրդը «չենգալան» հույներ են: Այդտեղից մեկնեցինք դեպի Գորելի բերդը... այնուհետև հասանք Փոփուլի մենզիլը... հետո Գելիյե բերդը... Փորոզ հովանդանի բերդը... Այնտեղից Փոլթա-բաղարը:

Փոլթա-բաղարը: Սա ևս Տրապիզոնին ենթակա նահիյե և սուբաշիուլյուն է: Շրջակայքում մոտ 100 բարեշեն գյուղեր կան և այս հովտում շաբաթը մի անգամ շուկա է կազմակերպվում, որտեղ մոտ 10 հազար մարդ է հավաքվում: Այստեղ գտնվող բարեշինությունը Տրապիզոնում խաթունիյե անունով հայտնի, (սուլթան) Սելիմ խան I-ի մոր բարեգործական էվկաֆն է⁵: Այստեղ կա մի մեծ նավահանգիստ, որը Սև ծովի նավահանգիստների շրջանում հայտնի է Փոլթայի⁶ նավահանգիստ անունով: Ութ քամիներից պաշտպանված, խարիսխ բռնող, խոր մի նավահանգիստ է: Այստեղից ավելի առաջանալով հասանք Կալա Թիմանի գետակը, որը սկիզբ առնելով Տրապիզոնի լեռներից, Փոլթա նավահանգիստի մոտ թափվում է Սև ծովը: Այստեղից շարժվելով, հասանք Սերե կոչված վայրը, որտեղ բարեշեն և գեղատեսիլ գյուղեր կան: Բնակիչները մենգեսելե կոչված նավակներով գնում են Տրապիզոն և գալիս են: Ժողովուրդը հույներ և իսլամներ են: Գյուղերը բնակում են Տրապիզոնի հարավային կողմը:

(էջ 69—81)

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ ԵՎ ԼԵՁԳԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲԱՐԵՇԵՆ ԲԵՐԴԻ.
ԱՅՍԻՆՔՆ ԹԱՐԵԲԻ-ԷՖՁՈՒՆԻ⁷ (ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ) ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Առաջին հիմնադիրը Մեծն Ալեքսանդրի դարի մի թագավոր է եղել: Հետագայում, երբ Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը այս քաղաքը ջենովացիներից գրավեց՝ Թաբեբի-գեև⁸ անունը ստացավ:

որովհետև այդ ժամանակաշրջանում քաղաքի իշխողը հաճոյասեր մի կին էր: Այնուհետև, Թիմուրի օրոք, երբ սուլթան Ուզուն Հասանը գնաց դեպի Միջագետք՝ Թիմուրին դիմավորելու, Ստամբուլի թեքֆուրը Ռում Կոստանդինը, նպաստավոր առիթ գտնելով, գրավեց այդ կողմերը: Հետո, 878 (1473) թվականին, Ֆաթիհ Մուհամմեդ խանը փաղիշահական նավատորմով Ստամբուլից եկավ Տրապիզոն և իր անթիվ զինվորներով շարժվեց Ուզուն Հասանի վրա: Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում սուլթան Հասանի մոտ 40 հազար զինվորներին սրի քաշեց: Իսկ պարտված սուլթան Հասանը փախավ Ադրբեջանի բերդը...

Օսմանցիները սուլթան Մուրադ I-ի մղած Քոսովայի պատերազմից ավելի մեծ պատերազմ չեն ունեցել: Այս նվիրական պատերազմից 13 տարի առաջ, Ֆաթիհը իր անթիվ զինվորներով Տրապիզոնը ծովից և ցամաքից 70 օր պաշարելուց հետո, 865 (1460) թվականին գրավեց հույներից: (Ֆաթիհը) շատ հավանելով քաղաքի օդն ու ջուրը, նրան Թարեբի-էֆզուն անունը տվեց: Իսկապես, որ հաճույքի և ուտել-խմելու վայր է: Քաղաքը կոչվում է նաև Ստորին Բաթում և Լեզգի քաղաք: Ոմանք էլ Թարեբի-էֆզուն են անվանում, բայց հասարակությունը (ավամ) Տրապիզոն է ասում: Մուհամմեդ խանը (Ֆաթիհը) այս քաղաքը գրավելուց հետո՝ մայրաքաղաքի վերածեց ու այնտեղ փող կտրել և խութբեկարդալ տվեց և երեք տարի այնտեղ ապրելով, նրա հյուսիսային կողմում գտնվող Վրաստանը, Մեզրելիստանը, Աբազիստանը իրեն հսկատակեցրեց ու ենթարկեց. արքայորդի (շեհզադե) Բայազիդ խանին Տրապիզոնի իշխան նշանակեց և ինքը վերադարձավ Ստամբուլ: Իսկ երբ Բայազիդը փաղիշահ դարձավ, իր փոխարեն, Տրապիզոնի իշխան նշանակեց իր որդի Սելիմին: Ավելի ուշ, երբ սուլթան Բայազիդը մեռավ, Սելիմ I-ը ինքնուրույն փաղիշահ դարձավ: Սա եղել է աջեմների դեմ մղվող հայտնի Զրլըրի պատերազմում, հետո գնացել է Եգիպտոսի նվիրական պատերազմին, որոնք առանձին պատմություններ են:

Շեհզադե (արքայորդի) Սուլեյմանն էլ Տրապիզոնում իշխանություն ստացավ: Տրապիզոնը հին քաղաք է և Ալ-օսմաններից չորս փաղիշահի մայրաքաղաք է եղել: (Սուլթան) Սուլեյման խանը 926 (1519) թվականին փաղիշահ դառնալով իր մորը ուղարկեց Տրապիզոն: Քաղաքում աշխարհահամար կատարել տվեց և Բաթումի սանջարն էլ նրան միացնելով՝ մի առանձին էյալեթ կազմեց: Երկու թուղով⁹ միմյանից թույլ են: Մուրադ IV-ի և Իրրահիմ խանի իշխանու-

թյան ժամանակ մի շարք թուղավոր վեզիրների շնորհվել է իբրև արփալըք¹⁰։ Սուլեյման խանի օրենքով փաղիշահի կողմից սահմանված է 30 հազար [ակչեով] խաս։ Սանջաքներում 11 սուբաշի կա։ Ըստ արդարադատության, տարեկան 19 հազար ղուրուշի ընկույզի հկամուտ¹¹ ունի, իսկ երբ բռնություն գործ դրվի, 30 հազար ղուրուշի կհասնի։

Էյալեթը 5 սանջաքի է բաժանվում՝ հանջա, Ստորին Բաթում, Վերին Բաթում, Գունիա և Տրապիզոն։ Փաշան նստում է Տրապիզոնում։ Ըստ օրենքի՝ թիմարի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին, չավուշների քեթխուդա և չավուշների էմին ունի։ Բաթումի լիվայի դեֆթերդարի թիմարների խասերը՝ 42 299 ակչե է։ Տրապիզոնի լիվայում կա 43 դեամեթ և 226 թիմար, Բաթումի լիվայում՝ 13 դեամեթ և 72 թիմար, Տրապիզոնում ընդամենը 454 միավոր է գրանցված¹²։ Ըստ օրենքի՝ ջեբելունների հետ միասին, 13000 անվանի զինվոր ունի։ Իսկ փաշայի ջեբելունները 1000 քաջերից են կազմված։ Ալայի բեյի, շերիբուշիի և յուզբաշիների հետ միասին ընդամենը 3000 զինված զինվոր ունի։ Պատերազմի ժամանակ այդ բոլոր զինվորները զինված հավաքվում են փաշայի և ալայի բեյի դրոշակի տակ։ Չներկայացած զինվորի դեամեթը ուրիշին է տրվում։ Բոլոր գյուղերը բարեշեն և՛ հարուստ են։

(էջ 81—83)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱ ԲՈՅԲԵՅԻՆԵՐԸ¹³

Աբազա աշիրեքնեհն Են՝ Ջաջերը, Արլանը, Չանդալարջիլին, Մեծ Չանդաները (ծովեզերքումն են), Քեչները, Արթերը, Կամըշները, Սուջեները, Բոզոդոքը, Կութասը, Աշըբլին, Յուզարըլին, Ջեմբեն, Սովուք-Սուն և այլն. մոտ 70 ցեղեր և աշիրեթներ, որոնք բուլոն էլ հպատակեցված են և հնազանդ։ Մեզրելիստանի և Վրաստանի բեյերը ևս ենթարկված և հպատակեցված լինելով, ամեն տարի իրենց հպատակությունը և հաշտությունը վերանորոգելու համար 40—50 ղուլամ (պատանի) և ստրկուհի, հազար զույգ բրդյա (թիֆթիկ) դուլպա, փաղիշահական խոհանոցի համար՝ հազար զույգ «րրիշ» աստառի բեղ և այլ բազմաթիվ նվերներ ուղարկելով՝ Տրա-

* Բնագրում՝ փաշավուա (ջնոց)։

պիզոնի փաշաներին հպատակութիւն են հայտնում և պայմանագիր կնքում:

Տրապիզոնը 500 ակշեով մեկնութիւն է: Ունի 41 նահիյե, բայց շատերը ապստամբված են: Ունի շէյխ-ուլ-իսլամ, նվիրական նուագիբ, սերդարի փոխարեն՝ պատկառելի ենիչերիի շաւուշ, սիփահիթ քեթխուզայի փոխարեն՝ քաղաքի սուբաշի, մյուսթեսիբ-աղա¹⁴, մաք-սապետ, ձկան էմին, ներկատան էմին, գինու էմին, մոմատան էմին և վերջապէս 17-ի հասնող իշխանավոր պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ձեռքում կայսերական հրամանագրեր ունեն: Վիլայեթի բոլոր ավագանիների (այան) ձեռքում եղած փաղիշահական հրամանների մասին, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կգրենք: Այս քաղաքը 17-րդ կիմայական լայնութեան մեջ է: Ռումի քաղաքներից է: Երախտանման գեղեցիկ քաղաք է՝ Սև ծովի արևելյան ափին: Ստամբուլի նեղուցից մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը ընդամենը հազար մղոն է: Տրապիզոնի արևելքում գտնվող Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը կոչվում է Գեզգի ցեղ, որն աղավաղված ձևով լազգի (լեզգի) է կոչվում: Ոմանք թեթևացնելու համար գ և ի տառերը ջնջում և լազ¹⁵ են ասում: Ղազի սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը այս բերդը գրավելիս տարբեր ժողովուրդների Տրապիզոն փոխադրելով՝ բնակեցրեց այնտեղ:

Անուններ՝ Ալի փեշե, Վելի փեշե, Խեթավերթի փեշե, Չաֆեր փեշե, Փեշիր փեշե, Ֆասիլի փեշե, Մեծի փեշե, Միսեր փեշե, Ֆեխրադ փեշե, Մեհմեթ փեշե:

Ազգանուններ՝ Յըրթուշ-օղլի, Ֆոդուլ-օղլի, Ֆեզարադ-օղլի, Կեշումբուր-օղլի, Կեթրադ-օղլի, Կալաֆաթ-օղլի, Կոսդեհ-օղլի, Փիփուլի, Կաշիդյարի, Սիամի, Ջորկալի, Հաջի Չեշք, Կոթուլ, Մեսլի, Ալի Բեշար, Քյունելի, Ալի փեշե:

Կանանց անուններ (իրենց արտասանությամբ)՝ Ումխան, Իսմեխան, Ռափիյե, Ասիյե, Խանֆե, Աֆիֆե, Սանջե, Ֆաթմա, Խոֆեսթի, Թունթի, Գյուլ Շախի, Մեմերմահ, Խևա, Խումա, Ջախլա, Անֆե:

Ստրուկների անուններ՝ Ուսեֆ, Փետվան, Քանանեն, Ելախ, Կուլի, Ռուսթեմ, Ափարթի, Ջանսի, Խալի և այլ բազմաթիվ նման տարօրինակ անուններ: Բայց եթե ուշադրութեամբ դիտենք, կտեսնենք, որ այս անունները հայտնի խոսքեր են, սակայն լազերը հարմարեցնելով իրենց բարբառին՝ աղավաղել են դրանք:

Տրապիզոնի ժողովուրդը մաքուր վերարկուով և հագուստով կրթված մարդիկ են: Նրանց մեջ մի շարք բանաստեղծներ կան, որոնք արտասանում են և պարսկերեն ղաղելներ ասում: Մեր օրե-

րում՝ իր ճարտասանությամբ նշանավոր Օկչի Զադեն գեղեցիկ լեզ-
վի տևր բանաստեղծ է և 11 դիվան ունի...

Տրապիզոնի բերդի գովեր: Բող-թեփեյի լանջի և Սև ծովի եզեր-
քի միջև ընկած երկու մեծ բերդից է կազմված: Բաժանվում է երեք
մասի. մեկը կոչվում է Ստորին պարիսպ (Աշաղի հիսար), մյուսը՝
Միջին պարիսպ (Օրթա հիսար), իսկ միջնաբերդը կոչվում է Աշ-
տարակի պարիսպ (Կուլե հիսար): Բոլորից ավելի ամրակուռն ու
անառիկը աշտարակի պարիսպի բերդն է, որովհետև գտնվում է
Բող-թեփեյի վրա: Լեռան կողմից դժոխային անդունդի նմանվող մի
խոր փոս (խենդեք) կա, որի մեջ 77 մարդ կտեղավորվի: Ամբողջա-
պես կտրված ժայռ է: Սրա մեջ մի ջամի, բերդապահների տներ,
մթերանոցներ և ղինանոցներ կան: Հյուսիսային կողմի պարսպից
մի դուռ է բացվում դեպի միջին պարիսպը, որը դուրս է գալիս
քաղաք, սա է միակ դուռը: Թեև մի ուրիշ դուռ էլ ունի, սակայն այդ
դուռը միշտ փակված է և բացվում է միայն անհրաժեշտության
դեպքում: Միջին պարիսպը երկարածև ամրակուռ բերդապատ է:
Նախկինում սրա արևելյան կողմի պարսպի մեջ Բերդ (կալա) ա-
նունով հայտնի և դեպի միջնաբերդը բացվող դռան մոտ նոր Զյումա
քափուսի անունով մի դուռ կար: Երկրորդ դուռը նույնպես այդ
պարսպի արևելյան վերջավորությունում է և բոլոր խաղախորդների
գործարանները (դեպպաղխանե) այս դռնից դուրս են գտնվում: Այդ
պատճառով էլ այս դուռը կոչվում է Դեպպաղների դուռ: Այդ դռան
առջևից մի փոքրիկ գետ է հոսում: Արևելքում այս գետը լեզգիները
լեռներից հավաքվելով, հոսում է խաղախորդների գործարանների
մոտով և թափվում ծովը: Երբեմն վարարում է: Խաղախորդների
շուկայում քարաշեն մի մեծ կամուրջ կա, որի հիմնադիրը Ուզուն
Հասանն է: Ուզուն Հասանը էրզրումի արևելքում գտնվող Հասան
Կալեի տերն է եղել, հետագայում տիրացել է նաև Տրապիզոնին: Եր-
րորդ դուռը՝ բերդի արևմուտքում, Զինգանի դուռն է: Բոլոր ոճրա-
դործները և պարտքերի մեջ թաղվածները այս դռան բերդում են
բանտարկված: Այս դռնից դուրս՝ նույնպես քարաշեն կամուրջով,
դնում են Զղանոս: Զորորդ դուռը՝ պարսպի հյուսիսումն է և բաց-
վում է դեպի ստորին պարիսպը ու կոչվում Ստորին պարսպի դուռ:

Ստորին պարիսպ [բերդի]՝ հյուսիսային կողմի պատը ծովեզեր-
քում է: Բերդը քառանկյունի է: Սա էլ չորս դուռ ունի: Առաջինը
Զղանոսի դուռն է. սրա և Զինգանի դռան միջև ընկած, պարսպի
պատին կպած երկար մի կամուրջ կա: Երկրորդը՝ Սյութխանեի դուռն

է, որից դուրս՝ ծովեզերքում, քրիստոնյաների մի թաղամաս կա։
Երրորդը Մոլոդի դուռն է։ Փոքր խճաքարերը հունարեն մոլոդ են կոչ-
վում։ Այս թաղամասի ծովափը ամբողջապես մոլոդ քարերով
ծածկված լինելու պատճառով, դուռը՝ Մոլոդի դուռ անունն է ստա-
ցել։ Լազերի լեզվով խարխուլ և հենարաններով պահվող տներին
մոլոդ են ասում։ Այս դուռը բացվում է դեպի ծովը։ Ստորին պարս-
պի (բերդի) երկու կողմի պատերը կպած են ծովին։ Ծովի մեջ՝ մեկ
ծայրից մինչև մյուսը, պատեր են կառուցված, որպեսզի ժողովրդի
և թշնամու մուտքը արդելվի։ Լեյդ դուռն այնքան էլ բանուկ չէ։

Չորրորդը Մումխանիե դուռն է։ Տրապիզոնում մեղրամում և
ճարպամում շատ կա։ Մումը այս դռան մոտ է պատրաստվում, այլ
տեղերում թույլ չի տրվում, որովհետև մոմի գործարանը պետական
լինելով (միրի), առանձին էմին ունի։ Այս բերդերի տարածությունը
շուրջանակի 9 հազար քաջ է։ Տրապիզոնի տների մեծ մասը նախում
են դեպի հյուսիս և արևմուտք. բոլոր տները ծածկված են կարմրա-
շուշն կղմինդրով։

Այնուհետև էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Տրապիզոնի ջամիևե-
րը, մեդրեսները, հոգևորական դպրոցները, բաղնիքները, իսլամական բարեգոր-
ծական շինությունները և այլն։

Տրապիզոնի շուկան։ Շուկաներից ամենալավը Մումխանեի դուռ-
նից դուրս գտնվող էսնաֆներն են։ Սրանք դռան ուղղությամբ և ծո-
վեզերքում բնկած հարուստ և ճոխ խանութներ ունեն։ Բարեշեն մի
բեղիստան կա, որի վաճառականները (խաչեզի) հարուստ, վեհանձն
և պատկառելի բազիրդաններ են։ Օրթա Հիսարում կան ամեն տի-
սակի էսնաֆներ, 70—80 խանութներ, որոնք փոքր շուկա (քյուչուր
բազար) են կոչվում։

Տրապիզոնի ժողովրդի գույնն ու դիմագծերը։ Տրապիզոնը գրա-
նրվում է հինգերորդ կլիմայում¹⁰, նրա օդն ու բնությունը դեղեցիկ
են, այդ պատճառով էլ ամբողջ ժողովուրդը հաճոյասեր և զբոսասեր
է, տրամադրված են խմելու և զվարճանալու, անհոգ են և անտար-
բեր, սիրահարվող են և հավատարիմ։ Նրանց գույնն ու դիմադծերը
կարմրավուն են։ Կանայք՝ ուբաղա, վրացի և չերքեզ գեղեցկուհիներ
ս, սրապ սաչ լուսնի նման գեղեցկուհիներ կան։

Տրապիզոնի բնակչության աշխատանքն ու զբաղմունքը։ Այս
քաղաքի բնակչությունը վաղուց ի վեր բաժանվում է 7 դասի. առու-
ջին դասը ալսն և աղնվական դասերին պատկանող բեյեր ու բի-

յորդիններ են, որոնք պերճանքով սամույրի մուշտակ են հագնում: Երկրորդ դասը՝ ուլեմաները, բարեպաշտները և այլ բարեկեցիկ մարդիկ են: Ուլեմաները իրենց հատուկ համազգեստը ունեն և արժանի են հարգանքի: Երրորդը՝ վաճառականներն են, որոնք ղնում են դեպի Ազաբ (Ազով), Կազաբ, Մեքրեբ (?), Աբադա, Չերքեզիստան ու Ղրիմ, առևտուր անում: Կերպասից վերարկու (ֆերաջե) և կոնթուշ, դոլմա և բաճկոնակ (եյեկ) են հագնում: Չորրորդը՝ արհեստավորներն են, որոնք բոլորը կերպասից վերարկու և խալալ են հագնում: Հինգերորդը՝ Սև ծովի նավաստիներն են, որոնք իրենց հատուկ համազգեստն ունեն, հագնում են շատ ուռած՝ դոլմա կոշված համազգեստը, փաթաթում են կտավից սարըքներ, ծովի վրա առևտուր են անում և դրանով էլ ապրում: Վեցերորդը՝ պարտիզայաններն ու այգեպաններն են: Այս քաղաքի Բող-թեփե բլուրը ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Ըստ սիջիլի¹⁷ արձանագրության, 31 հազար այգի և պարտեզ կա: Յոթերորդը՝ ձկնորսներն են:

Տրապիզոնի նշանավոր արհեստները և նրանց բնութագիրը: Աշխարհում Տրապիզոնի ոսկերիչների նման կատարելագործված վարպետներ չկան: Մինչև անգամ (սուլթան) Սելիմ I ծնված լինելով այստեղ՝ իր պատանեկության տարիներին սովորում է ոսկեդրոշմարհեստը¹⁸ և իր հոր՝ Բայազիդ խանի անունով Տրապիզոնում դրոշմ¹⁹ փորագրել տալիս: Նվաստս տեսել է այդ դրոշմը: Այդ ժամանակից սկսած ոսկերիչները հռչակ են ստացել: Այնպիսի ձիու սանձեր, բուրվառներ, վարդաջրի ամաններ, սրեր, խոհանոցի դանակներ են պատրաստում, որ նմանները այլ երկրներում չեն գտնվի: Ղոր-ղոր-օլի անունով հայտնի մի տեսակ դանակ են պատրաստում: Տրապիզոնի կացին անունով հայտնի կացինը այլ երկրներում չկա: Շատ լավ ընդունելության արժանացած և գովված են նաև սադաֆից պատրաստված սնդուկը, սեղանատախտակը, դեաթը²⁰, ոխքդանը²¹, որոնք միայն Հնդկաստանում և այստեղ են պատրաստում:

Տրապիզոնի ուտելիքներն ու խմիչքները: Գորշագույն լեռների խաղողի հյութը շատ համեղ է լինում և խմողներին բոլորովին չի գինովցնում: Երեք անգամ եռացված և թանձրացած կարանֆիլեն²², միսքեթը²³ շատ համեղ են: Ուտելիքներից մասնավորապես պտուղները՝ կեռասը, լեհիջան տանձը, բեյ արմուղին (տանձ), գյուլաբի տանձը, սինոբի խնձորը, համըք խաղողը, մյուլքի խաղողը, ֆրենդի խաղողը շատ ընտիր են: Բազլջան ինջիրի անունով հայտնի թուրայր այնքան համեղ է, որ նմանը Նազիլլիում²⁴ անգամ չի լինում:

Լիմոնը, նարինջը, նուռը, ձիթապտուղը ամենուրեք հայտնի են:

Յոթը տեսակ ձիթապտուղ ունի։ Տրապիզոնի ձիթապտուղի մասնը
տեսակը՝ դեռ չհասած ուտվում է և սև կեռասի նման է։

Տրապիզոնի խուրմա կոչվածը բնորոշ է այս շրջանի համար։
Փոռում շորացնում և ուղարկում են մյուս վիլայեթները։ Երկու-երեք
կորիզով շատ համեղ պտուղ է։ Տրապիզոնը ունի բազմատեսակ
ծաղիկներ, մասնավորապես, կարմրագույն մի տեսակ մեխակ կա,
որը բացված կարմիր վարդի նման նուրբ է և բուրմունքը հիացնում
է մարդու։ Ամեն մեկը 5—6 դիրհեմ ծանրությույն ունի։

Քաղաքի հիանալի եղանակի և կլիմայի հետևանքով լեռներում
տուսախի (շիմշիր), իսկ այգիներում սոճիի և հունական ընկույզի
ծառեր են աճում։ Տարօրինակ է և սքանչելիք. նրա (Տրապիզոնի)
հարավում գտնվող էրզրումի լեռներում ձմռան սոսկալի սառնամա-
նիքների ժամանակ այստեղ ծաղկում են վարդ, շահասպրամ և շե-
փորուկ։ Ձմեռ չի լինում, կամ շատ թեթև է անցնում։ Բնակիչները
լավ վարքի տեր, պանդուխտներին սիրող մարդիկ են։ Սակայն չի-
շո, չըղթան և լեզգի ցեղերի ռայաները վերին աստիճանի կոպիտ են
և թշնամաբար տրամադրված։ Այդ ցեղերը ունեն տարբեր բարբառ,
խոսքեր ու բառեր, որը բուն Տրապիզոնի ժողովուրդն անգամ չի
հասկանում։ Թարգմանության կարիք է զգացվում...

Այստեղի մարդիկ մեծ մասամբ նավաստիներ են։ Ճորոխ դե-
տով գնում են Մեզրելիստան, գերիներ բերում և փող վաստակում։
Այստեղ լավ խարիսխ բռնող մի մեծ նավահանգիստ կա։ Սակայն
արևմուտքից բաց է։ Եթե 300 մղոն դեպի արևմուտք գնանք, կհաս-
նենք Ղրիմի Քեֆե²⁵ բերդի նավահանգստին։

Չկների լավ տեսակները։ Շատ համեղ են լեռեք ձուկը և քեֆա-
յր։ Մեկ թզից ավելի երկար կարմրագույն թեքեր ձուկը, ուսկումը՝
ձուկը և այլ հազարավոր տեսակի ձկներ։ Սակայն լազերը բոլոր
այս ձկներից ամենից ավելի սիրում են խամսի ձուկը, որի առևտրի
համար պայքարում ու կռվում են։ Այս ձուկը խամսինում²⁶ երևալու
պատճառով կոչվում է խամսի բալրդը։ Խամսիի մասին այսպիսի
մի ոտանավոր են ասում*։

* Այս ոտանավորը էվ. Չելեբին գրի է առել Տրապիզոնի բարբառով՝ լազերին
հասուկ արտասանությամբ.

طرايز و ندر يريمز، اخچاوتميز الوموز
خامسى بالوق اولماسه، نيجه اولورنى حالوموز.

Տրապիզոնցիքը երիմիդ,
Ախշա թութմազ էլումուդ,
Խամսի փալուք օլմասա՝
Նիջե օլուրթի հալումուդ:

Մեր տեղը Տրապիզոնն է:
Մեր ձեռքը փող չի բռնում:
Եթե խամսի ձուկը չլիներ,
Ի՞նչ կլիներ մեր վիճակը:

Խամսի ձուկը մի թիզ երկարությամբ. բարակ, կապտավուն և արծաթափայլ է: Այնքան օգտակար է, որ եթե մեկը 7 օր անընդհատ այս ձկով սնվի, նրա սեռական ցանկությունը խիստ կավելանա: Շատ դյուրամարս է: Ծանր հիվանդություն կրած մարդը, եթե այս ձուկը ուտի, կառողջանա: Տան մեջ օձ կամ կարիճ լինելու դեպքում խամսի ձկան գլուխը ծխացնում և փախցնում են նրան: Այս ձուկ ուտելը տրապիզոնցիների սովորությունն է: Նրանից 40 տեսակի կերակուր են պատրաստում՝ խորոված, սուպ, յախնի, բյորեկ, բաբլավա և այլն: Բացի այդ փիլեքի անունով մի տեսակ կերակուր էլ են պատրաստում:

Տրապիզոնի զբոսավայրերը: Զղանոսի դռնից դուրս գտնվում է Կավաքի հրապարակը, որտեղ արձակուրդի օրերին փաշաները զինվորների հետ տեգ (ջիրիտ)²⁷ են խաղում: Հրապարակը շատ ընդարձակ է, կենտրոնում երեք հարկանի իրար միացած նավակայմեր են տնկված, որի գագաթին մի ուկեզօժ գնդակ կա. խաղի սիրահար սիփահիները վազեցնում են իրենց ձիերը և այդ գնդակին նշան բռնում:

Խոշ Օղլան գետը սկիզբ առնելով Էրզրումի էյալեթի Քերեքտե նահիյեի Յըլան Մեսջիդի անունով հայտնի լեռան ստորոտից, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և գյուղաքաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Տրապիզոնի մոտ՝ թափվում է Սև ծովը: Գետի ակունքի մոտ, մի լեռան վրա՝ Խոշ Օղլան անունով մի հովիվ բերդ է կառուցել, որը գտնվում է Տրապիզոնի հարավում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա: Այդ բերդի տիրոջ անունով էլ գետը կոչվում է Խոշ Օղլանի գետ: Տրապիզոնցիները այդ լեռան Աղաջ բաշի են ասում: Տրապիզոնից Բայբուրդ գնալուց հետո այս լեռով են անցնում. ուրիշ նապարհ չկա...

Այս քաղաքում մի քանի ամիս զբոսնելով ու զվարճանալով, բոլոր հայտնի ուլեմաների ու բարեպաշտների հետ սրտակից զրույցներ ունեցանք և ըստ մեր ցանկության ման եկանք ու դիտեցինք քաղաքը. հնարավորին չափ ծանոթացանք քաղաքի վիճակի հետ: Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթխուդան՝ Օմեր աղան, իբրև պատգամավոր, Մեգրեկիստանի վիլայեթին նվերներ էր տանելու: Նվառտս էլ նրան բնկերացավ:

(էջ 83—94)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՄԵԳՐԱՆԻՍՏԱՆԻ ՎԻՎԱՅՆԹՆԵՐԸ

Հազարի մենգեսել կոչված 20 նավակներով, 200 հոգով՝ գին-
ված վիճակում, դուրս եկանք Տրապիզոնից և աստծուն ապավինելով,
նավարկեցինք Նյուսիս և հասանք Դելիրման Դերե նավահանգիստը,
որը Տրապիզոնից ոչ հեռու ընկած մեծ նավահանգիստ է: Նորից գե-
պի Նյուսիս շարժվելով, հասանք Շանա գյուղը: Բոլոր լեռները և քա-
րերը ծածկված են կաղնու անտառներով: Շանայի կաղինը ամենու-
րեք հայտնի է: Այստեղից գնացինք Սյուրմենե:

Սյուրմենե բերդի բնութագիրը: Սա Տրապիզոնին ենթակա է:
Գրավել է Ֆաթի՝ Ղաղին: Բերդը կառուցել են հույները, նրանցից
գրավել է Հերսեք Զադե Ահմեդ փաշան: Ունի սուբաշի, 150 ակչեի
կազի, բերդակալ և զինվորներ: Սակայն ավագանի չունի: Պաշտ-
պանված է վեց քամիներից, լավ խարխալ է բռնում և շատ մեծ նա-
վահանգիստ ունի: Սակայն արևմտյան և հյուսիսային քամիներից
այնքան էլ ապահով չէ, այնպես որ 3—4 խարխալ պետք է գցել:
Այստեղից առաջանալով հասանք Մահնոզ նահիյեն: Սա էլ Տրապի-
զոնի սահմաններում է և 60 բարեշեն ու հարուստ գյուղեր ունի:
Լեռները ծածկված են պիստակի (ֆրսթրք) և տուսախի (շիմշիր)
ծառերով: Այստեղից դուրս գալով գնացինք Ֆենլի Փերեկի գյուղա-
քաղաքը: Տրապիզոնին ենթակա մեծ նահիյե է, ժողովուրդն ամբող-
ջապես շիշոներ են (ցեղ): Այստեղից մեկնեցինք դեպի Ռիզե և այն-
տեղից էլ հուրան գյուղաքաղաքը: Սա, Տրապիզոնի հողում, ծովե-
ղերքում ընկած այգիներով ու տարտեգներով գեղեցիկ մի վայր է:
Ժողովուրդը ամբողջովին չլիթա լազեր են, մի մասն էլ հույներ: Այս-
տեղից առաջանալով հասանք Դունիայի բերդը:

Ամրակուռ Գունիա բերդի բնութագիրը: Տրապիզոնի էյալեթում
է և Բաթումի սանջաքում: Փաշան առանձին խասերի, 15 զեամեթի
ու 53 թիմարի տեր է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Ըստ օրենքի,
պատերազմի ժամանակ՝ շերիկունների հետ միասին, 800 զինվոր է
տալիս: Բացի այդ, ինքը՝ փաշան, առանձին 300 զինվոր ունի: Մեկ-
րելիստանի ծայրագույն սահմանը լինելով, այդ զինվորները արշա-
վանքի համար չեն նախատեսված, նրանք պաշտպանում են բերդը:
Ունի բերդակալ և մոտ 500 բերդապահ՝ զինվոր, մեկ օղա բարձր
Դերգա՝ի ենիշերիներ. 800 զինվորներ և շորբաչիներ²⁸ գիշեր-ցերեկ
պահակություն են անում: 150 ակչեի գավառ է (կազա). նահիյենե-
րում ապրում են ապստամբ կիկո լազերը: Կաղին տարեկան 500

ղորուշի եկամուտ ունի, բայց 700 ղորուշի: Բերդը ծովեզերքում ընկած խիստ ամրակուռ շինություն է... Քաղաքը գտնվում է Ճորոխ գետի եզերքում:

Չորուխ (Ճորոխ) գետը: Չորուխը աղավաղված ջուխ-ռուխ բառն է, նշանակում է հոգու գետ: Հավաքվում է էրզրումի արևմուտքում գտնվող Չաղնի Գյուլի-Հիսարի, Շաբին-Կարահիսարի լեռներից և անցնում Բայբուրդ քաղաքով: Երկու կողմում բարեշեն տներ կան: Այնուհետև հոսում է Բայբուրդի կողքով և լազգե վիլայեթի սահմաններում ոռոգում մի շարք գյուղերի ու քաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Գունիա բերդի մոտ թափվում Սև ծովը: Այս մեծ գետը անանյանելի է և կամուրջ չի պահում: Լազերը բազմաթիվ նավակներով այս գետով նավարկում են դեպի վեր՝ արևելք ու դեպի Մեգրելիստանի սահմանները և աղ, երկաթ, գործիքներ, զենքեր են բերում և Մեգրելիստանում, Վրաստանում փոխանակում տոսախի (շիմշիր), մեղրի, զտված մեղրի, գեղեցիկ տղա ու աղջիկ ստրուկների հետ և առևտուր անում:

Քաղաքը դիտելուց հետո, Կեմրեք կոչված վայրից Չորուխ գետով մեկ օր դժվարությամբ նավարկելով հասանք Մեգրելիստանի սահմանը: Այս վայրը Խոշ-Աղա անունով մի բեյի սահմանն է: Լեռները ամբողջովին տոսախի ծառերով են ծածկված: Բարեշեն և ընկուզենիների այգիներով հարուստ գյուղեր կան: Մի գիշեր քնեցինք բեյի գյուղում: Մեզ շատ մեծ հարգանք և պատիվ տրվեց: Այստեղից առաջանալով, Մեգրելիստանի վիլայեթում դիտեցինք 70 քաղաքանման գյուղեր և նորից վերադարձանք Գունիա բերդը: Այստեղից բոլոր ընկերների հետ միասին Տրապիզոն եկանք: Նվաստս, Գունիայի աղայի՝ չիչեկջի բաշիի օղայի (զորամաս) հետ միասին նշանակվեցինք Ազաքի արշավանքին:

Ազաքի արշավանքին²⁹ գնալիս Աբազայի վիլայեթում մեռ իջեվանած մենզիլները: Տասը լազ մենգեսելե նավակներով 300-ի շափ հրացանաձիգ ենիչերիներ և նվաստս՝ 5 վրացի ղուլամների հետ միասին, ճանապարհ ընկանք:

Մենգեսելե նավակները: Այս նավակները շինում են Չորուխ գետի եզերքին աճող կոպիտ կաղամախի ծառերի երեք կտորից: Տախտակներից մեկը, իբրև տաշտ՝ տակի մասն է, մի-մի տախտակ էլ կողերին են: Տախտակները շատ մեծ են: Նավերի կողերը հյուսված են երկու մատի հաստություն ունեցող եղեգնից և խսիրի խոտերից: Ծովում, փոթորիկի ժամանակ ջուրը այդ եղեգների արանքից նավի մեջ է լցվում, այնպես, որ այս նավերը փոթորիկի ժամանակ խցա-

նի նման լողում են Սև ծովի վրա: Առաջն ու հետևը միօրինակ, տաշտանման նավակներ են: Այս ծովերում այդ նավակները հայտնի են մենգեսելե անունով, հարյուր մարդու տարողություներ ունեն: Մեր բոլոր գործերն աստծո կամքին հանձնելով, այս նավակներով, նպաստավոր եղանակին, հարավային քամու օգնությամբ անցանք Չորուխ գետը: Նորից վերադարձանք Մեգրելիստանի սահմանը և հասանք Սուկարի նավահանգիստը: Սիվրի-խքելե նավամատույցում մի ավերակ ջրաղաց կա: Կա նաև Եավիսեն նավահանգիստ և մի ավերակ բերդ: Մեգրել հովիվները իրենց ոչխարներովն ու այծերովը այս բերդում են ձմեռում: Այստեղից գնացինք Ռաբչե նավահանգիստը, որն ունի մեծ և ավերակ մի բերդ: Այս բոլոր հինգ նավահանգիստները գտնվում են Մեգրելիստանի սահմանում: Բարեշեն վայրերը չկան: Միայն հուլիսին և հնձի ժամանակ վաճառականների նավերը այստեղ են բերում աղ, ամանեղեն, զենքեր և փոխանակում են աղջիկների ու տղաների հետ: Լեռներում այգիներով և պարտեզներով բարեշեն, բայց անհնազանդ մեգրելական գյուղեր կան: Անթիվ զինվորներ էլ որ լինեն, անհնար է բարձրանալ այդ լեռները: 40—50 հազարի շափ հրացանաձիգ ժողովուրդ ունի: Գունիայից 100 մղոն հեռավորության վրա ընկած այս 5 նավահանգիստները մի ցերեկվա և գիշերվա ընթացքում անցնելով՝ հաջորդ օրը հասանք Ֆաշե³⁰ գետին:

Ֆաշե գետը: Սա Դանուբի պես լայն գետ է. որոշ տեղերում լայնությունը մի մղոնի է հասնում: Ամենանեղ տեղը կես մղոն է: Խորությունը հասնում է 8—10 գրկաշափի (կուլաջ): Մեգրելիստան և Աբաղա վիլայեթներ գնացող նավերը այս գետով են նավարկում և 100 մղոնով վեր են բարձրանում: Գետաբերանը գտնվում է Սև ծովի հյուսիսային (փոյրազ) վերջավորության մի ծովախորշում: Ստամբուլից մինչև այստեղ 1380 մղոն է: Սև ծովի մի ծայրն այս գետն է: Գետը կազմվում է Էլբրուս (Էլբիզ), Օբոր, Սետեշե լեռներից հավաքվող գետակներից և անցնելով Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Կաբարձայի և Չերքեզիստանի միջով ու հոսելով դեպի հարավ՝ Մեգրելիստանի և Աբաղայի միջով, թափվում է ծովը: Գետի արևելքում գտնվում են մեգրելական ապստամբ գյուղեր: Արևմուտքում՝ աբաղաների շաշեր ցեղի երկիրն է: Երկու կողմումն էլ թփուտներ և անտառներ կան: Մեգրելներից իրեր են գողանում և վաճառում առևտրականներին: Մի քանի պատմագիրներ Ֆաշե գետի մասին ասում են, որ այդ հազարի ծովի, կամ Շիրվան, Գիլան, Դեմիր Կափու ծովերի ճյուղն է, որ թափվում է Սև ծովը:

Սակայն այս Ֆաշե գետը անմահական ջրի նման քաղցր է, իսկ Գիլանի ծովը Սև ծովից ավելի փոքր մի ծով է, որի ջուրը օձի թույնի նման աղի և լեղի է։ Սև ծովի և Խազերի ծովի միջև եղած տարածությունը 15 կոնաք է։ Սակայն հավանական է, որ Խազերի ծովը էլբրուս լեռան տակից ճյուղավորվելով, ստորերկրյա անցնում և հոսում է Սև ծովը։ Սակայն քաղցրության և աղիության տեսակետից այդ ենթադրությունը անհավանական է։ Անցնելով այս գետից, ճանապարհ բռնեցինք դեպի արևմուտք։ Ամբողջ մի օր Սև ծովի եզերքով գնալով, հասանք Աբազա³¹ վիլայեթը։

(էջ 94—93)

Շահնագե վիլայեթի, այսինքն Աբազայի երկրի բնութագիրը։ Ամբողջությամբ Սև ծովի հյուսիսային եզերքում ընկած Աբազայի երկիրը սկիզբ է առնում Ֆաշե գետից, իսկ վերջին սահմանը՝ արևմուտքում, 42 կոնաք հեռավորության վրա ընկած Քեֆեի էյալեթի սահմաններում գտնվող Թամանի կղզու (թերակղզու) մոտի Անապա բերդի լիմանն է։

Այնուհետև էվ. Չելեբին արխազական ցեղի ծագումը բացատրելիս, մանրամասնորեն կանգ է առնում ազգերի և ցեղերի ծագման մասին գոյություն ունեցող մի շարք ավանդությունների վրա։ Վերջում ցույց է տալիս, որ արաղաները արաբական ծագում ունեն և կուրեյշական³² ցեղից են։ «...Չերքեզները, արազաները, լազերը, առնաուտները, Ումանի արաբները, Քիսի արաբները, բոլոր եղբոր զավակներ, կուրեյշիներ են», — եզրակացնում է էվ. Չելեբին։

(էջ 98—102)

Աբազայի վիլայեթում ապրող բաբեկեցիկ աշիրեթները։ Այս հատվածում էվ. Չելեբին հիշատակում և նկարագրում է բոլոր արխազական աշիրեթները՝ Չաչերը, Արլանը, Մեծ Չանդարը, Քեզիլերը, Արթը, Սետեշեն, Կամըշը, Մուզիլերը, Ջումբերը, Բոզոտոկը, Օսովիշը, Աշղիլին, Սողուք-սուն և Կութասը։ Այս բոլոր աշիրեթները ծովեզերքում են։ Բացի այդ, լեռներում էլ ապրում են «տասը ապստամբ աշիրեթներ», — գրում է Չելեբին։ Այս հաշվով ծովեզերքում և լեռներում 25 արխազական աշիրեթներ են կղել։ Այնուհետև, ուղեգիրը նմուշներ է բերում արխազական լեզվից։

էվ. Չելեբին Աբխազիայից գնում է Անապայի բերդը, իսկ այնտեղից Ազաբի բերդը։ Այստեղից գնում է Ղրիմ, որտեղից Սև ծովով դեպի Ստամբուլ նավարկելիս էվ. Չելեբին և իր ընկերները սոսկալի նավաբեկման են ենթարկվում. նավը ընկղմվում է և մի քանի հարյուր ուղևորներ խեղդվում են։ էվ. Չելեբին երեք գիշեր ու ցերեկ՝ մի տախտակի կպած մաքառում է փոթորիկի արհավիրքների դեմ և դուրս գալիս Սիլիսթրիի ծովափը։ Այստեղից գնում է Ստամբուլ։ Այնտեղ որոշ ժամանակ իմամի պաշտոն է վարում։ 1050 թվականին մասնակցում է Մալթայի դեմ կազմակերպված նվիրական ուստերազմին։ Նույն թվականին՝ մաքսատան քարտուղարի պաշտոնով, գնում է էրզրում։

(էջ 102—166)

1050 (1640) ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԵՋԵՐ ԱՄՍԻ³³ ՍԿՋՐԻՆ ԴԵՖԹԵՐԴԱՐ-ՉԱԴԵ
ՄՈՒ ԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ ՅԱՄԱՔՈՎ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԻԹԸ ԳՆԱԼԻՍ
ՄԵՐ ԴԵՏԱԾ ՄԵՆՋԻՆՆԵՐԸ, ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Այս խորագրի տակ էլ. Չելեբին նկարագրում է իր ուղևորությունը Ստամբուլից էրզրում: Նա անցնում է Սկյուդարով, Կեքրոզեով, Բոլուով, Օսմանջըրով և այլ վայրերով, որոնց մասին տալիս է պատմական և տեղագրական տեղեկություններ: Այնուհետև կանգ է առնում նաև Ամասիա քաղաքում:

Ամասիա բերդի բնույթագիւրը: Ասում են այս բերդը հնագույն ժամանակներում կառուցվել է Ամեյեքե³⁴ ցեղի կողմից: Հարյուրավոր մելիքներից մնացած ռումական (հունական) բերդ է: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս բերդը կառուցել է լեռներ խորտակող Ֆերհադը: Հետագայում, 476 (1083) թվականին Ալ-Դանիշ մենտներից՝ սուլթան Մելիք Ղադին, գրավել է ռումերից: Իրանի Ադրբեջանի փաղիշահները քանիցս պաշարել են այս բերդը, սակայն չեն կարողացել գրավել: Հետո Դանիշմենտներից որոշ ժամանակով անցել է սելջուկների ձեռքը, իսկ այս վերջիններից՝ Թիմուրի օրոք, օսմանցիներին: (Սուլթան) Յըլգըրըմ Բայազիդ խանը այս բերդը գրավելուց հետո, Թիմուրի շարագործություններից ապահով լինելու համար այնտեղ իշխող է նշանակում իր շեհադեին՝ Իսա Չելեբին: Դար-ուլ-մելիք³⁵ և սուլթանների քաղաք լինելով, այստեղ խութբե է կարդացվել և փող է կտրվել³⁶, քանի որ շրջակա լեռներում և քաղաքում արծաթի հանքեր կան: Այստեղ կառուցվել են փաղիշահներին բնորոշ խաս սարայներ³⁷ և դրախտանման այգիներ: Այսպիսով, նա եղել է Ալ-Օսմանի մայրաքաղաքներից: Էբու-էլ-Ֆեթհի ժամանակ գրանցված է էյալեթի սահմաններում իբրև Ամասիայի բելի կենտրոն: Ամասիան խոշոր և կարևոր քաղաք լինելով, մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավոր վեզիրներին: Փաղիշահական կանոնով փաշայի կայսերական խասը 200.000 ազնի է: Սանջաքում 19 ղեամեթ և 42 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ և շերիֆաշի, բոլորը պատերազմ գնացող զինված և ընտիր զինվորներ են: 300 ազնի աստիճանով կազա է: Բարեշեն է: Իյնե-բաղարի, Ակ-դաղ, Կեֆալե անուններով նահիյեները խիստ բարեշեն են: Սանջաքում 10 կազա կա՝ Քյոփրյու, Սեմրե, Չ'յթուն, Գյումյուշ, Բուլուկ, Մերզիֆուն (Մարզվան), Քերքեազ, Լատիք, Վերայ, Ջենուն-Արադ: Ամասիայի կադին տարեկան 7000 ղուրուշի եկամուտ ունի, իսկ փաշան՝ արդարադատության կարգով, 70 հազար ղուրուշի եկամուտ: Փաշայի խասը 6 սուբաշիություն է. դրանք

են՝ Բեյ-բազար, Վերայ, Իյնե-բազարի, Ակ-դադ, Սուլու, Օվա: Ունի նաև խասերի սուբաշի, մյուֆթի, նագիր-ուլ-էշրեֆ, ենիշերինների սերդար, սիփահիի քեթխուդա, այաններ և էշրաֆներ, ուլեմաներ և սյուլեհաներ³⁸, հարուստ վաճառականներ: Ազնվականներից՝ 500 ակչեի լազմաթիվ մուլաներ, բեյեր, բեյզադեններ, փաշադադեններ կան:

Ամասիա բերդի գավաբանությունը: [Ամասիայի բերդը] դեպի երկինքն է խոյացած. նրա բարձրագագաթ աշտարակներն ու պատ-նեշները մշտապես մխրճված են ամպերի մեջ: Պարզ եղանակին, կեսօրին, երևում են բերդի ջամինների մինարենները: Բերդի շրջագծի երկարությունը 9060 քայլաչափ է: Բերդը հնգանկյունի է, նրա ան-կյունները կապված են, քարաշեն է և ամրակուռ: Ունի 41 աշտարակ և 800 պատնեշ: Բերդում եղած տները ինձ հայտնի չեն, սակայն հնուց կառուցված պալատները, ռազմամթերանոցը, հացահատիկ-ների պահեստը և ջրի ավազանները գեղեցիկ են: Զրի ճանապարհ-ները իջնում են մինչև ներքևից հոսող պետր: Քառակի երկաթե դուռը նայում է դեպի արևելք: Բերդումն է գտնվում (սուլթան) Յըլդըրըմ խանի ջամին: Ունի նաև ստորերկրյա դժոխանման մի բանտ (զըն-դան): Բերդում կան մոտ 70 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Երկրի ներ-քին մասում գտնվելու պատճառով բալյեմեզ թնդանոթներ չկան: Բեր-դի տակը բազմաթիվ քարայրներ կան: Ջելալինե³⁹ Կարա Յազըջիի և Կարա Սայիդի ժամանակ վիլայեթի այաններն ու էշրաֆները իրենց բոլոր թանկարժեք իրերն ու ապրանքները պահել են այս քարայր-ների մեջ: Իրենք ևս՝ իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով, ապա-հով կերպով թաքնվել են այստեղ: Խավարյալ Թիմուրը այս բերդը 7 ամիս պաշարել և ուզել է ղրավել, բայց չի հաջողվել: Այս վայրը թեև երկրի ներքին մասումն է, սակայն որպեսզի ջելալինների կողմից պաշարման չենթարկվի, բերդակալ աղան և բերդապահ զինվորնե-րը մշտապես զինված և պատրաստ վիճակումն են:

Քաղաքի ճիշտ մեջտեղից հոսող Թուզանլի գետի ափին գտնը-վող ստորին բերդը ցածր պատերով քարաշեն բերդ է: Տարածու-թյունը ինձ հայտնի չէ: Ունի երեք դուռ. դրանք են դեպի հարավ՝ Միտե-նուս կափուսուն, որը Բայազիդ խանի (սուլթան) կամրջի ճանա-պարհն է. արևմուտքում գտնվող Մեյդան կափուսուն գտնվում է մեծ և տախտակաշեն կամրջի դիմաց, որտեղից գնում են դեպի քա-ղաքի Կյոք Մեդրեսեն: Արևելքում գտնվում է Սերկիշի կամրջի դու-

որ, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի դարձրերի ջամին: Այս բերդի շրջակայքում բարեշեն պալատներ և 600 տուն կա, շուկան փոքր է, ունի նաև ջամի:

Բերդի կողքով հոսող Թուզանլի գետը, Թոքաթից վերև գտնվող նույն սանջաքի լեռներից՝ Թուզանլի սարից սկիզբ առնելով, անցնում է Թոքաթի բերդի կողքով և մի շարք այլ վայրերով, ապա Ամասիայով... Ամասիայից հետո այս գետը ստանում է Չարշենբն անունը և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, ոռոգում է այգիներ, պարտեզներ ու արտեր և Սամսունի բերդի արևելքում թափվում Սև ծովը: Չարշենբն գյուղաքաղաքի մոտ այս գետին են խառնվում բազմաթիվ ջրեր: Նիքհիսար բերդի մոտով հոսող Կերքյոք⁴⁰ գետը Բողազքեսենում նույնպես միանում է այս մեծ գետին: Այդ գետի վրա կառուցված է սուլթան Բայազիդի մեծ և հոյակապ կամուրջը: Ամասիան՝ գետի երկու կողմում, շարք-շարք լեռների և ձորերի միջև ընկած մեծ քաղաք է: Գետը հարավից մտնում է քաղաք, ոռոգում հազարավոր այգիներ ու պարտեզներ, մի քանի ջրի անիվներ դարձնում և ապա հոսում դեպի հյուսիս: Օսմանյան երկրում նշանավոր են Համա, Ադանա և Ամասիա քաղաքների ջրի անիվները: Գետով երկու արևելյան և արևմտյան, մասերի բաժանված Ամասիա քաղաքը ունի 48 իսլամական և 5 քրիստոնյա թաղամաս: Քաղաքում կան մեծ ու փոքր մոտ 5000 բարեշեն տներ և ղղյակներ, որոնցից երկուսը բնորոշ են փաղիշահներին, այսինքն սուլթանական ղղյակներ են: Այս ղղյակները գտնվում են գետի եզերքին, գեղազարդված են դրախտանման այգիներով ու պարտեզներով, վարդերով ու շուշաններով: Բազմապիսի պտղատու ծառերով հարուստ, անման ղղյակներ են: Փաշայի ղղյակը կցված է Մուհամմեդ փաշայի ջամիին: Միջնաբերդումն են սուլթան Բայազիդի, Շեմսի փաշազադե Ահմեդ փաշայի, Խոջա Ահմեդ փաշայի, Կելտիք Քանլի Ալի փաշայի ղղյակները: Բոլոր ղղյակները ծածկված են կղմինդրներով: Բացի դրանցից այլ ղղյակներ էլ կան, որոնց մասին կարիք չկա խոսել, որովհետև անկարևոր բաների մասին գրելն ու կարդալը ձանձրալի է:

Ամասիայի ջամիների մասին: Ամենից առաջ պետք է հիշել սուլթան Բայազիդ Վելիի ջամին: Բայազիդ խանը իր շեհզադեյության ժամանակ առաջին անգամ Տրապիզոնում, այնուհետև Ամասիայում եղել է վալի: Այստեղից գնում է պետության մայրաքաղաքը, իր հոր Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի մոտ: Վերջինիս Մալթիփեում մահանալուց հետո, փաղիշահ է դառնում: «Ամասիայում

ես իշխանություն վարեցի» ասելով, ժողովրդին ազատում է բոլոր տեսակի սովորական հարկերից և այս ջամին կառուցել տալիս: Շատ հիանալի ջամի է. երկարությունը և լայնությունը 100 քայլ է: Միհրաբն ու մինբերը, մյուեզզինի վայրը շատ գեղարվեստական են: Միակտուր գմբեթը շատ մեծ չէ... կառուցվել է 893 (1487) թվականին:

Այնուհետև էվ. Չելերին թվում է Ամասիայի բազմաթիվ ջամիներն ու մես-չիտները, մեդրեսները, դերվիշների թեքաները, քարվանսարայները, խաները և բաղնիքները:

Շուկաներն ու բազարները: Մոտ 160 տարբեր տեսակի էսնաֆ-ներ կան, որոնք ունեն 1060 խանութ: Շուկաները, ընդհանրապես, Բբուսայի շուկաների նման քարակերտ և ամուր են: Բերդանման, գեղեցիկ գմբեթներով և շորս երկաթյա դռներով բեդիստանը⁴¹ գտնվում է Բայազիդի ջամիի կողմը:

Թաղամասերը: Կա 48 թաղամաս. բերդի կողմից Ջամլարի թաղն է, դիմացից՝ Բայազիդ փաշայի, Մուհամմեդ փաշայի, Դըյակի և Սևաջեի թաղերն են: Վերջինիս բնակիչները հայեր են: Ապա Սոֆիների, Չոփլիջայի թաղերն են: Բերդի տակը՝ Սերգեզի Դերե և Կազիի կամրջի, Թեմնայի, Կըլջիի, Իկաջըթի թաղերն են և այլն:

Այնուհետև, էվ. Չելերին թվում է քաղաքի նշանավոր մարդկանց անունները, այանները, էշրաֆները և այլն:

Քաղաքի բնակիչների դեմքի գույնի և աշխատանքի մասին: Ժողովուրդը ընդհանրապես զբոսասեր և զվարթ լինելու պատճառով, դեմքի գույնը մշտապես կարմրավուն է: Բնակիչների մի մասը փաշա, բեյ, զեամեթի և թիմարի տերեր և պաշտոնյաներ են, մի մասն էլ՝ ուլեմաներ, կազիններ, շեյխեր, խաթիբներ, մի մասը՝ վաճառականներ ու արհեստավորներ:

Ուտելիքներն ու խմելիքները: Կազլե նահիյեից ստացվում է դանտեռ դևե դիշի ցորենը, որից պատրաստում են սպիտակ լավաշ և այլ տեսակի հացեր: Կա 40 տեսակ տանձ, կարմիր կեռաս, 7 տեսակ խաղող, թուֆ, հայտնի է 7 տեսակ սերկևիլ: Ամբողջ աշխարհում հայտնի է լավ մշակված սերկևիլը, որից նվերներ են ուղարկում փաղիշահներին: Խմիչքներից հայտնի են անուշաբույր և համեղ փեքմեզի շերբեթը, սերկևիլի շերբեթը, որը շատ օգտակար է բաղնիքների տաքության ժամանակ: Խաղողի հյութը շատ ուժեղ է: Թթի գինին՝ յուլտըֆլի գինին իբրև նվեր ուղարկվում է մինչև Աջեմի երկիրը:

Արհեստները: Բոլոր էսնաֆներում բազմաթիվ հայտնի վարպետներ կան, բայց ամենից ավելի նշանավոր են դերձակները և քամբակ գզողները... երիտասարդ սափրիչները, հավվաջիները շատ հայտնի արհեստավորներ են:

Անցյալի հուշարձանը: Ամալեքեի ժամանակ Թուզանեի գետը այս քաղաքի կենտրոնով չի հոսել: Ֆերհադ անունով մի երիտասարդ, սիրահարվելով Շիրին անունով մի աղջկա, իր սիրուց մղված գետը հոսեցրել է քաղաքի կենտրոնով. այդ պատճառով էլ շրջակա լեռները կոչվում են Ֆերհադի լեռներ: Ֆերհադի բրիչների հետքերը, մինչև հիմա էլ պարզ երևում են քաղաքի արևելքում գտնվող ժայռերի վրա: Քաղաքի բոլոր աղբյուրների ջրերը այս ժայռից են հոսում:

Նղանակի և օղի մեղմությունը: Քաղաքը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում, գետի եզերքին, բլուրների և ձորերի միջև, այդ պատճառով էլ եղանակն ու օդը այնքան մեղմ են, որ երկու կողմերի լեռները ամբողջովին այգիներով են ծածկված. շատ բերքառատ վայր է: Տների պատշգամբները նայում են դեպի արևմուտք և հյուսիս. ձմեռը բավականին խիստ է լինում: Աղբյուրները, որոնք գալիս են վերին Ֆերհադի լեռներից, հիանալի ջրեր ունեն... Կան մոտ 70 զբոսավայրեր: Սրանցից ամենանշանավորը Քանլի փունարն է⁴²: Այստեղ մի կախարդ կին Ֆերհադին ասել է, թե «Շիրինը մեռավ, էլ ինչի՞ համար ես աշխատում» և տալիս է Շիրինի լոբման⁴³: Ֆերհադը իր ձեռքում եղած բրիչը վեր է գցում և գլուխը պահում տակը: Բրիչի պատճառած վերքից Ֆերհադը մեռնում է: Ահա այդ դեպքի կապակցությամբ էլ այս աղբյուրը կոչվել է Քանլի փունար (արյունոտ աղբյուր):

Այնուհետև էվ. Ջելերին նկարագրում է Ամասիայի սուլթանական և իսլամական ուխտատեղիները: Ամասիայից նա ուղևորվում է Նիքսարի բերդը, որտեղից գնում է Գյուլի Հիսար բերդը. այնուհետև Շաբին Կարահիսարը չհասած, հիշատակում է էնտեր գյուղը, որը «Շաբին Կարահիսարի սահմաններում,— գրում է էվ. Ջելերին,— Ակշարա դաշտում 150 բարեշեն տներով հայկական գյուղ և զեամեթ է»⁴⁴: Ճանապարհին հանդիպում է նաև իսլամ և հայ բնակիչներով Կազի Օզլի և Կարաուշլար գյուղերին. այնուհետև անցնում է Սարիղեկեղ, Քերմլի բարեշեն գյուղերով, որոնք նույնպես հայ ու իսլամ բնակիչներ են ունեցել:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Ջելերին անցնում է բազմաթիվ գյուղերով և հասնում Թերջանի դաշտը: Նա գրում է.

Այս դաշտը պատերազմական վայր է եղել, ներկայումս գյուղացիները հույժ հերկելիս, գետնից մարդկանց ոսկորներ են դուրս բերում, ինչպես նաև շատ իրեր և հարստություններ:

* էվ. Ջելերի, Ուղևորություն, հատ. II, էջ 199—200:

Դյուղերի շարքում նա հիշատակում է նաև Քերչանլի Ալի Աղա գյուղը, իբրև բարեշին հայկական և իսլամական գյուղ: Այդտեղից մեկնում է և իջևանում Մամա-խաթուն գյուղում, որն «էրզրումի նահիյեում, ընդարձակ և բլրավոր դաշտում ընկած բարեշին մուսուլման գյուղ է, ազատ է և Ալա աղայի զեամեթն է»: Այստեղից մեկնում ու անցնում է Հերսի անունով 150 տուն բնակչությամբ հայկական գյուղով, որը էրզրումի դաշտի արևմտյան վերջավորության վրա է գտնվում*: Ապա գնում է Ըլըջա⁴⁴ գյուղը:

Ըլըջայի ջրի բնութագիրը: Էրզրումի կաղայի արևմտյան կողմում արտակարգ մի ջերմուկ կա: Ամեն տարի այս ջերմուկում անպայման մի մարդ պետք է խեղդվի: Շատ օգտակար է: Զուրը տաք է, բայց երբ սառը ջուր են խառնում՝ բարեխառն է դառնում: Շատ օգտակար է բորոտություն հիվանդության դեմ: Նախորդ փաղիշահներին մեկը այս ջերմուկի վրա կառուցել է տվել մի մեծ կամար և ապակիներով ծածկված մի ավազան:

Օդն ու ջուրը հիանալի են:

Ինչպես վերևում նշվեց էվ. Չելերին էրզրում էր եկել մաքսատան քարտուղարի ու նեղիմի⁴⁵ պաշտոնով: Այս առթիվ նա գրում է. «Երբեմն նեղիմության և երբեմն էլ քարտուղարության պաշտոնով զբաղվելու հետ մեկտեղ, հնարավորին չափ, հետամուտ եղա էրզրումի վիճակի հետ ծանոթանալու և տեղեկություններ ձեռք բերելու գործին. աչքով անցկացրի բոլոր օրինագրքերը և դեֆթերիսանեի տոմարները (սիշիլլաթ)»⁴⁶:

(էջ 183—205)

ԲԱԽՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ, ԱՄՐԱԿՈՒՌ ԲԵՐԴ՝ ԷՐՋԵՆԻ ՌՈՒՄ ՔԱՂԱՔԻ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ոմանք անվանում են էրզրում⁴⁷: Ադրբեջանին սահմանակից մի ընդարձակ էյալեթ է: Մի քանի պատմագիրների ասելով նեշիրվան Ադիլն է կառուցել. սակայն ճիշտն այն է, որ կառուցվել է Ակչա-կոյունլի⁴⁸ փաղիշահներից մեկի՝ էրզեն Բայ բին-Սոկթար-բին Կյունդուզ Բայի կողմից: Սրա պապերը եկել են Մահանի երկրից, որոնք Վանա ծովի եզերքում կառուցել են Ախլաթի բերդը և այնտեղ բնակվել: Էրզեն Բայի բոլոր պապերը ներկայումս թաղված են Ախլաթում: Ալ-Օսմանի նվիրական նախնիները՝ էրթուղրուլը և Սուլեյման Շահը, այս Ախլաթի փաղիշահների ցեղիցն են: Հետագայում

* Էվ. Չելերի, հատ. II, էջ 202:

* Նույն տեղում, էջ 205:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 205:

էրզրում քաղաքը և Աղրբեջաւեր անցել են Ուլուն Հասանի ձեռքը, որը կառուցել է իր ամրութեամբ հայտնի Հասան Կալեսին: Հետո, երբ Ֆաթիհը գրավում է Ստամբուլը, նա (Ուլուն Հասան) նախանձում է և տիրանալով Ալ-Օսմանի որոշ սահմաններին, սկսում է խաղաղութեանը հակառակ քայլեր կատարել: Իսկ էրու-էլ-Ֆեթհը ունեւորից գրավելով Տրապիզոնի բերդը և նավատորմով մեծ քանակութեամբ զինվորներ բերելով, Թերջանի դաշտում, 866 (1561) թվականին իր 300 հազար զինվորներով Ուլուն Հասանին պարտութեան է մատնում:

Փաղիշահի կողմից էրզրումի վեզիրի խասը 1.914.600 ալչե է: էյալեթը ունի 12 սանջաք, խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, թիմարի դեֆթերդար, շավուշների քեթխուդա, շավուշների էմին: Ունի նաև ալայի բեյ և շերիբաշի: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեքման, Կուլիջան, Թորթում, Մոնկերտ, Մամբուլան (Մամբուլան), էրզրում: էրզրումի փաշայի սանջաքն է: Մալ դեֆթերդարի խասը 1.152.900 ալչե է, զեամեթի քեթխուդայի խասը՝ 50.000, թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 20.200 ալչե է: էրզրումի սանջաքում ընդամենը 56 զեամեթ, 2219 թիմար կա: Ամբողջ էյալեթում եղած զեամեթ և թիմարների կըլըջների թիվը 5269 է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով ալայի բեյի՝ Հյուսեյին Աղա-զադեի դրոշակի տակ, ջերելունների հետ միասին 19 հազար զինվոր է հավաքվում, իսկ փաշան, կայսերական խասի կարգով, ջերելունների հետ միասին, 2000 զինվոր ունի: էրզրումի զինվորները ընտրյալ, սպառազեն, քաջ և կտրիճ, հերոս երիտասարդներ են: Նահիյեի հետիոտներից կան ենիչերիների աղա, 7 օղա բարձր Դերգահի ենիչերիներ, մեկ օղա թնդանոթաձիգ, մեկ օղա ջերեջի, որոնք բոլորը ապրում են բերդում: Աբաղա փաշան⁴⁷ պատահական կերպով էրզրումում ջելալի է դառնում և մի գիշեր հարձակվելով ներքին բերդի վրա բոլոր ենիչերիներին սրի քաշում: Բերդից դուրս մնալով ազատվում է միայն ենիչերիների աղան:

Աբաղա փաշան տիրանալով էրզրումի բերդին, լրիվ 10 տարի (կառավարության դեմ) թշնամական դրութեան մեջ մնաց: Սերդար Զերքես Մուհամմեդ փաշան, Դիշլենկ Հյուսեյին փաշան, Թիմուր Կազըք Խալիլ փաշան և մի շարք այլ սերդարներ 7 անգամ հարձակվեցին նրա (Աբաղա փաշայի) վրա, սակայն չկարողացան նրա ձեռքից առնել էրզրումը: Ահա այս աստիճան ամրակուռ, անառիկ և սոսկալի մի բերդ է էրզրումը: Ներքին բերդը ևս ամրակուռ է:

Հետադայում առյուծանման քաջ խուսրե փաշան մեծ քանակությամբ զինվորներով եկավ Աբազա փաշայի վրա և նրան առանց շունչ տալու, իր հնարամիտ միջոցներով բերդը քանդեց թնդանոթներով և Աբազա փաշային ստիպեց անձնատուր լինել: Այնուհետև, խուսրե փաշան Աբազային սուլթան Մուրադ IV-ի մոտ տարավ. սրա ոճիրների դեֆթերը (տոմարը) կրակի մեջ այրվեց և նրա հանցանքները ներվեցին: Էրզրումում Աբազայի ապստամբությունից հետո Ալ-Օսմանի [կառավարությունը] հատուկ ուշադրության առարկա դարձրեց այս բերդը և այնտեղ անհաշիվ ռազմամթերք կենտրոնացրեց ու 6 վաշտ աղաներով զինվոր ավելացվեց: Կան 2500 կուլ, բերդապահ և 12 աղաներ: Միջնաբերդում՝ ցորենի ամբարներ, 180 թնդանոթ, Թավրիզի դռան մոտ՝ երկու պարիսպների միջև (սուլթան) Մուրադ խանից մնացած 12 բալյեմեզ թնդանոթ կան: Բերդը կառուցված է էյերլի լեռան ստորոտում, մի թնդանոթ մենզիլի հեռավորության վրա, սեպածե, ժայռոտ մի վայրում: Բերդի հյուսիսային և արևմտյան կողմերում էրզրումի դաշտն է, որը երկարությամբ և լայնությամբ երկուական փարսախ տարածության է հավասար, կանաչադարդ և բերքառատ մի դաշտ է և ունի հարյուրավոր բարեշեն գյուղեր:

Մեծ նփրատ գետի բնութագիրը: Հոսում է էրզրումի դաշտի ճիշտ կենտրոնից: Սկիզբ է առնում վրաստանի արևելքում գտնվող Դումլի Բաբա անունով սուլթանական ուխտատեղիի ժայռի տակից և հոսում դեպի արևմուտք: Էրզրումի դաշտում իր մեջ է ընդունում բազմաթիվ վտակներ... և Քան գյուղի կողքով հոսելով, երրորդ կոնաքում անցնում է Քեմախ բերդի մոտով, այնուհետև Իզուլի քուրդերի շրջանում Եփրատ գետին է խառնվում Մուրադ շայր, որը գալիս է Բինգյուլ յայլայից: Հետո ավելի ուժեղանալով հոսում է Մալաթիայի մոտով: Այնուհետև անցնում է Սմիսաթի⁴⁸, Կալայի-էլ-Ռումի⁴⁹, Բիրեջիկ բերդի, Բոմբուջա կամրջի տակով, Բալիսի*, Ջաբերի, Ռաքվա բերդերի, Ռուհբեյե, Կրրկիսա, Անա, Հատիշե, Հիյե, Աբյար, Թակուկ, Խելե Քուֆե կոչված վայրերով, որից հետո Բաթայում, Կուրնե բերդի մոտ խառնվում է Շաթ-էլ-Արաբին: Մովանման, հսկա գետ է: Հնդկաստանից գետի վրայով նավեր են գալիս մինչև Բասրա: Գետ չէ, ծով է: Այս գետի հունը ակունքն ու գետաբերանը 400 փարսախ տեղ են գրավում. անցնում է 400 քաղաքներով և դյուղաքաղաքներով. նրա սկզբնական հոսանքը էրզրումի դաշտում շատ հաճելի է. այդ մասին նվիրական ղուրանում այնք է

* Բալիս—ներկայումս կոչվում է Մեսքենե (ծանոթ. հրատարակչի):

տրված: Բացի Եփրատից, էրզրումի լեռներից և Դիարբեքի լեռներից սկիզբ են առնում 72 մեծ գետեր, որոնք բոլորը հոսում են դեպի Արաբական և Ռումի բրաբր...

Տիգրիս գետը: Շաթ-էլ-Արաբի հիմքն է: Սկիզբ է առնում Դիարբեքի լեռներից, Թերջիլի և Միաֆարկինի միջև գտնվող վայրերից և բազմաթիվ վտակներ ընդունելով իր մեջ, անցնում է Հիանի-Քիֆից և այնտեղից հոսում դեպի Զեզիրեի Մուսուլ: Այնտեղից իր մեջ առնելով Վերին Զարի և Ստորին Զարի* վտակները, հոսում է առաջ: Հայկական գյուղերից այս գետին բազմաթիվ աղբյուրներ են խառնվում. [գետը] երկնքի որոտին նման աղմուկ բարձրացնելով է հոսում, այդ պատճառով էլ Մեջնուն-Զար անունն է ստացել: Այստեղից Տիգրիսը անցնում է Թերթիխով և հետո Բեթալի հովիտ թափվում Շաթը...

Հնագույն Իրաքի ժողովուրդները ծանոթ էին Եփրատի բարիքներին և օգուտներին: Գետի երկու կողմում պատնեշներ, ջրամբարներ էին կառուցում և ջրի ողողած բարեբեր հողերը մշակում էին ինչպես հարկն է: Մի շարք հիվանդությունների դեմ այս գետի ջրի օգտակար լինելու մասին տարբեր ավանդություններ կան...

Եփրատ գետի մի ակունքը էրզրումի հյուսիսումն է, այդ պատճառով էլ ձմռանը սառչում է և նրա վրայով բազմաթիվ քարավաններ են անցնում: Իսկ Ռաքքայի հարավային մասի [կլիման] տաք լինելու պատճառով, Եփրատը այստեղ չի սառչում: Էրզրումի բերդի բնակիչների մեծ մասը Եփրատից է խմելու ջուր վերցնում: Էրզրումի բերդում Զեննեթ փունարի⁵⁰ անունով մի աղբյուր կա, որի ջուրը շատ վճիտ է ու կենարար:

Էրզրումի բերդի ձևն ու մասերը: Քիչ թեք հարթության վրա, քառակուսաձև, շուրջը քարաշեն երկու կարգ պարիսպներ ունեցող բերդ է. այդ պարիսպների միջև ընկած տարածությունը 10 քաջաշահ է: Կոչվում է Հիսարիջե (Փոքր Հիսար): Շուրջը խրամներ կան: Խրամի լայնությունը 80 քաջ է, խորությունը 20 արշին: Գյուրջի և էրզինգան անունով դարպասների խրամները շատ խոր չեն: Նրանց վրայից կարելի է անցնել կամուրջով: Երկակի երկաթյա դռներ են: Այս երկու դռների միջև են գտնվում երևանը գրավող 10 հատ բալյեմեզ թնդանոթները: Սակայն Թավրիզ անունով դարպասի կողմը բարձրադիր է և ներքին բերդին կցված պարիսպը թեև մի կարգի է, բայց խիստ ամրակուռ է: Պատերը ոգնու փշերի նման ծածկված են

* Վերին Զարի, Ստորին Զարի—պետք է լինի Զարի-Քեբիր և Զարի-Սադիր՝ Մեծ Զարի և Փոքր Զարի դեպքերը (ծանոթ. հրատարակչի):

թնդանոթներով: Բոլոր թնդանոթներն ուղղված են դեպի Դար-Աղաջի թաղամասը՝ Գյումյուշլի գմբեթի կողմը: Դրսի բերդի վրա իշխող և երկինք սլացող մինարեի նման մի բարձր աշտարակ կա, որը հայտնի է Քեսիք-Կուլե անունով. ծածկված է տախտակով: Բարձրության վրա 10 թնդանոթ է դրված, որոնցից չի վրիպի անգամ բերդի շրջակայքում թռչող թռչունը: Աշտարակի բարձրությունը 100 արշին է, միջնաբերդի պարիսպների բարձրությունը 60 արշին է. մյուս պատերի բարձրությունը 50 արշին է: Բերդի երկակի պարիսպների վրա 210 ամուր աշտարակ և 2080 պատենշներ կան, որոնք բոլորը կապարից որմնածակեր ունեն: Բերդում կա ընդամենը 1700 տուն, որոնք բոլորը հողածածկ և հին ձևի տներ են: Էրզրումի էյալեթի մեր դիտած գյուղերի և դյուղաքաղաքների բոլոր տները հողածածկ են:

Թաղամասեր: Ընդամենը 70 իսլամական և 7 հայկական թաղամասեր կան: Վրբտի և հրեաներ չկան: Բոլոր տները քար ու կրից են: Երկհարկանի տները շատ քիչ են, մեծ մասը միհարկանի է: Այստեղ ձմեռը շատ խստաշունչ է, հաճախ տարիներ են լինում, երբ 10—11 ամիս ձյուն է տեղում: Այդ պատճառով էլ տները միհարկանի են, տանիքների վրայի ծխնելույզները ծածկված են մոմլաթով (մուշամպա), դռները՝ թաղիքներով: Աղոթատեղերը բաղնիքի նման են (տաք են): Մի խոսքով այս երկիրը դիտումյուն ձեռք բերելու վայր է: Եղանակը այնքան էլ լավ չէ:

Էրզրումի պալատների և ջամիների մասին: Այս հատվածներում էլ. Չելեբին մանրամասնորեն կանգ է առնում էրզրումի պալատների, ջամիների վրա, հիշում է նաև մեդրեսները:

Շուկան: Կա մոտ 80 խանութ: Քառակի դռնով, քարուկրե կամարով բեդիստանը բարեշեն է: Հայտնի են այստեղի թամբագործները, մետաքսագործները, ոսկերիչները, դերձակները: Սիփահինների շուկան և պարսպի ստորոտը գեղեցիկ են: Փողերանոցը (զարբխանե) Երզնկայի դռան մոտ է:

Բնակչության դեմքն ու գույնը: Բնակչությունը կազմված է լիւրքերից, քրդերից, թուրքմեններից և հայերից: Կան նաև Գյոքդուլաք աջեմներ: [Բնակիչները] առողջ, մարմնեղ, միջին հասակի աշխույժ մարդիկ են: Տարիքավորներն ու երիտասարդները բոլորը քաջ են և տեսքով: Ընդհանրապես շատ առողջակազմ են: Տասից մինչև քսան տարեկան պատանիները շատ գեղեցիկ են: Դրանից հետո Լրիտասարդները շուտով մորուքավորվում են և շատ մազոտ են լինում: Բայց բոլորը համեստ, մեղմ, ուղղամիտ, ուշիմ և խելացի մարդիկ են:

Բնակիչների հագուստները: Այանները ասվի սամույր և բարձր թրակի կերպասներ են հագնում. ուլեմաներն ու սյուլեհաները դարձյալ ասվի ֆերաշե և խաֆթան են հագնում: Հասարակ դասը, արհեստավորները լինելով, աբա և բեղից խալաթներ են հագնում:

Օղն ու ջուրը: Երեք ամիս շարունակ եղանակը շատ հիանալի է լինում և մարդ կենդանանում է: Զուրը վճիտ է և շատ օգտակար կանանց և ձիերի համար: Հուլիս ամսին Զեննեթ-փունարի ջրից խմողը առույգություն է ստանում: Քաղաքը գտնվում է 13-րդ լայնության կլիմայում և 5-րդ բնական կլիմայում: Չմեռը խստաշունչ է. հացահատիկները հասունանում և հավաքվում են 60 օրվա ընթացքում: Մեկ քիլո⁵¹ սերմացուն 80 քիլո բերք է տալիս: 7 տեսակի ցորեն կա:

Արհեստները, ուտելիք և խմելիքները: Դերձակներն ու ոսկերիչները լավ վարպետներ են: Շիրեք և Միրեք անունով սուրերը հայտնի են աշխարհում: Ուտելիքներից հավի կարկանդակը (բյորեք), չիրիշ կոչված բանջարեղենի կարկանդակը, շուկայում պատրաստված ընտիր, սպիտակ և յուղալի չյորեքը, մեկ գրկաչափ ընտիր հացը, գաթան, խաշը (փաշա), թոնիրի խորովածը, հարիսան, խմելիքներից՝ տեսակ-տեսակ շերբեթները, հասարակ մարդկանց հատուկ բոզան հայտնի են:

Ջրոսավայրերն են՝ Զիրիտի հրապարակը, Բազարբաշի ջրաղացի մարգագետինը, Գյումյուշլի գմբեթի հրապարակը, Ումուտում գյուղը, Աբդուրահման-ղադիի թեքիյեն, Գյուրջի-մեյդանիի զբոսավայրերը:

Էրզրումի շրջակայքի բնութագիրը: Բերդի երեք դռներից դուրս՝ արևելքում, արևմուտքում և հյուսիսում, 3000-ից ավելի ռայանների վարոշի շորս կողմում պատեր չկան, սակայն գլխավոր ճանապարհի վրա Թյուրբեի դռներ կան: Բերդի հարավային կողմում՝ Թավրիզի դարպասից մինչև Երզնկայի դարպասը սկսել են մի կարգի պարիսպի կառուցումը և որոշ տեղերում հասել են մի մարդաբոյ բարձրության, սակայն վերջացնել չեն կարողացել: Այդ պարիսպների կառուցումը ավարտելուց հետո էրզրումը անառիկ բերդ կդառնա: Հարավային վարոշը 7 թաղամաս ունի. սրան է պատկանում նաև Բազարբաշի թաղամասը: Թավրիզի դարպասի վարոշը գտնվում է մի թեքության վրա. մեծ տարածության վրա՝ Աղաջի և Դուլուքների թաղամասերից մինչև Գյումյուշլի ընկած գմբեթը մի վարոշ է: Գյուրջի դարպասի վարոշը գտնվում է բերդի հյուսիսային կողմում: Այստեղ մի քանի հազար տներ, խանութներ և խաներ կան: Ներկա-

յումս բարեշինվում են: Բոլոր վաճառականները այստեղ են ապրում: Այստեղ է նաև մաքսատունը, ուր նվաստ քարտուղարության պաշտոն էր վարում: Չորս կողմում արաբ, աջեմ, հնդիկ, չին վաճառականների տներ կան: Ստամբուլի և Իզմիրի մաքսատնից հետո ամենից ավելի բանուկ մաքսատունը էրզրումի մաքսատունն է, որովհետև վաճառականների հետ արդարացիորեն են վերաբերվում: Երզնկայի դարպասի վարոշը բերդի արևելքումն է, որը Դևե Չեշմեից մինչև Ալիի ջրաղացն ընկած ընդարձակ վարոշ է: Ընդհանրապես այս վարոշներում ապրում են հայ ուսաները, որոնք ունեն 13 եկեղեցի: Սրանց (հայերի) առաջավորները կրոնին համապատասխան հաճում են կապույտ ասվի և գլխներին սրբիչ են փաթաթում: Հասարակները հաճում են շալ հագուստ և ոտքերին բարակ տրեխ կրում: Վերին աստիճանի ռանչպար ուսաներ կան: Հայ կանայք ունեն տափակ գլուխ և ծածկվում են սպիտակ շարսավով: Իսլամ կանայք մետաքսե հագուստ, ոսկյա և արծաթյա թաքիչե են հագնում և ծածկվում սպիտակ շարսավով, իսկ ոտքերին դեղին չիզմե են կրում: Վերին աստիճանի գեղեցիկ են: Սրանց լեզուն ու բառերը շատ կանոնավոր են, ատամները միագույն ու խնամքով պահված, երկար կախված են անուշաբույր մազերը: Օդի (եղանակի) լավության պատճառով տղամարդիկ բարձրահասակ են և երկար են ապրում: Այսպիսի ասացվածք կա՝ «Պատկանելիությունը (հեյբեթ) անցել է, ուժը անցել է, հասակը հարյուրի է հասել»:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին էրզրումցիների խոսակցական լեզվից նմուշներ է բերում, (որոնք ավելի մոտ են ադրբեջանական բարբառին): Սակայն «Դիտության տեր մարդիկ,—գրում է Չելեբին,—խոսում են կատարյալ լեզվով ու ճատասանությամբ»:

...Չնայած էրզրումում ձմեռները խիստ են և սառնամանիքային, սակայն այստեղ հիանալի բանջարանոցներ կան, սեխը, ձմերուկը, կաղամբն ու բադրիջանը, շրեշտը շատ առատ են: Հողը բարեբեր է: Վիլայեթը ընդարձակ է և հարուստ. հայտնի են ցորենն ու այլ հացահատիկները, ցանքսերը շատ են, բարիքները լիառատ. ապրուստի միջոցները լավ են և հեշտ: Այս բարեշեն քաղաքը հազարավոր աղբյուրներ և ջրեր ունի: Էժանությունը այն աստիճանի է, որ ուղտի ատամների չափ ցորենի 5 իշաբեռը արժե մեկ ղուրուշ, 2 ձիու կերը՝ մեկ ակչե, մեկ օկկա ծանրությամբ 5 ընտիր սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե, ոչխարի մսի օկկան՝ 2 ակչե, կովինը՝ մեկ ակչե, մեկ հավը՝ մեկ ակչե, 100 տիրհեմ յուղալի քաթմեր չյորեկը՝ մեկ

ակշե, 40 հավկիթը մեկ ակշե: Այլ ուտելիքները նույնպես էժան են: Ձմեռվա խստության պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան, սակայն հայտնի են փաշայի պալատի պարտեզը, Հաջի Մուրադի այգին և ծաղկաստանը, Քեֆին-Իյնեսի-օղլիի վարդաստանը, Պետրոսի այգու վարդաստանը և այլ այգիներ ու պարտեզներ: Նշանավոր են վերոհիշյալ պարտեզների մարբա՛ վարդերը: Շատ տարածված են ձմեռային խնձորը, Ախլաթի տանձը: Բայց այլ պտուղներ չկան: Զբոսավայրերում շատ առատ են ուռենիները և բարդիները: Ձմեռը երկարատև լինելու պատճառով ցանում, հնձում, կալսում և հավաքում են երկու ամսվա ընթացքում: Մեր այնտեղ [էրզրումում] եղած տարին, հուլիս ամսին մի սոսկալի փոթորիկ բարձրացավ, անձրև ու ձյուն տեղաց: Մեր ձիերը իրենց կապերը կտրելով փախան շրջակա գյուղերը և 5—10 օր անտեր թափառեցին: Ժողովրդի մեջ մի այսպիսի առած կա. մի դերվիշից հարցնում են՝ «որտե՞ղից ես գալիս». պատասխանում է՝ «ձյան բարիքի երկրից», «այդ ի՞նչ երկիր է», պատասխանում է՝ «ցրտից մարդու համար զուլում եղող էրզրումն է»: «Այնտեղ ամառվա հանդիպե՞ցիր», «ճիշտն ասած, տասնևմեկ ամիս 29 օր այնտեղ ապրեցի. ժողովուրդը միշտ ասում էր, թե ամառը պիտի գա, իսկ ես չտեսա»: Կա նաև այսպիսի մի առած. մի կատու այս կտուրից մի այլ կտուր ցատկելիս, օդում սառել մնացել է. 8 ամիս անց, Խեարիզմ Շահի ներուզին⁵² սառույցը քանդվում է և [կատուն] մլավելով ընկնում է գետնին: Իսկապես, եթե մեկը թաց ձեռքով կաշի մի երկաթի կտորի, ձեռքը անմիջապես կսառչի և անհնարին կլինի ձեռքը երկաթից պոկել: Միայն ձեռքի կաշին պոկելով և ծանր ցավեր առաջացնելու գնով կարելի է ձեռքը ազատել: Նվաստս Ազաքում և Կփչաքում անցկացրել եմ ձմեռվա ամենացուրտ ամիսները, բայց այսպիսի սաստիկ ձմեռ չեմ տեսել:

Պտուղների այստեղ բերում են երկու կոնաք հեռու վայրերից՝ Իսպիրից, Թորթումից և Երզնկայից: Դեղձը, ծիրանը, խաղողը ծախվում է օկկան մեկ ակշեով. մի սայլ ձմերուկն ու սեխը ծախվում է 10 ակշեով: Մի խոսքով ուտելիքի կողմից աննման մի քաղաք է: Սակայն վառելափայտ չկա, բոլոր լեռները մերկ են (անտառազուրկ), բայց աստծո կամքով, փայտը էժան է: Երկու կոնաք հեռավորության վրա գտնվող լեռներից նավի սյուների նման ձեռան անունով փայտեր են բերում, որոնց երկարությունը 40 արշին է և ծախում են 40 ակշեով: Մաքսատուն եկող բոլոր քարավանների ուղիները, ըստ օրենքի, փաշայի համար մեկական անդամ փայտ են բերում: Առանձին փայտի աղա [կառավարիչ] չկա: Մեկ ուղտի բեռ

փայտը կարելի է գնել 30 ակչեով: Բայց որովհետև տեղացիները մեծ թվով ոչխար և սևատավար ունեն, աղքատները աթար են վառում: Աղքատ ռայաների օջախները տան մեջտեղումն են. չորս կողմում անասուններ են ապրում, այդ պատճառով էլ նրանց տները բաղնիքի պես տաք է լինում: Հացն ու հարիսան թոնիրի մեջ են եփում...

Այնուհետև էվ. Չելերին խոսում է իսլամական ուխտատեղիների և առասպելների մասին:

(էջ 205—218)

ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՔՈՒՐԳԻՍՏԱՆԻ ՇՈՒՇԻՔ ԲԵՐԳԻ ՎՐԱ

Ալիխան-օղլի Գենջալի Երևանի խանը, հատուկ պատգամավորի և նամակի միջոցով հայտնել էր, որ Ասրեզ գետի հարավում ընկած լեռներում գտնվող Շուշիք բերդի բնյը ապստամբվել է և խաղաղությանը հակառակ՝ Աջեմի Երևան բերդի շրջակայքում կողոպտել ու թալանել է որոշ վայրեր: Դիվանի բոլոր անդամները խանի նամակը կարդացին և խորհրդակցելուց հետո որոշեցին արշավանք կազմակերպել: Էրզրումի բոլոր սանջաքների միրլիվանները, զեամեթների և թիմարների տերերը, բոլոր բերդերի զինվորների կեսը, Բարձրագույն հրամանով պատերազմի կանչվեցին:

Աստիճանաբար հավաքվում են ռազմական ուժերը և կազմվում է 70 հազարանոց մի բանակ: «Աջեմի դեսպանները,—գրում է էվ. Չելերին,—տեսնելով այս մեծաքանակ բանակը, զղջացին Շուշիքի բերդի վերաբերյալ իրենց ներկայացրած դանդաղի համար, վախենալով, որ [այդ բանակը] կարող է պաշարել Երևանը...» Բանակը լրիվ կազմավորվելով անցնում է Դևե Բոյունով [Բաւենի դաշտի սկիզբն է] ու Հասան Արադ բերդի մոտով: Էվ. Չելերին անձամբ մասնակցել է այս արշավանքին ու առիթից օգտվելով նկարագրել ճանապարհին ընկած վայրերը:

Հասան Արադ* բերդը: Աղբբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը վախենալով Ֆաթիհից, վերակառուցել է այս բերդը: Այդ պատճառով էլ բերդը կոչվում է Հասան-Կալասի: Երկինք խոյացող բարձր բերդ

* Հասան Արադը Էրզրումի սանջաքի Բասեն գավառի վարչական կենտրոն Հասան-Կալան է (Ժանոթ. հրատարակչի):

է Բասենի դաշտում: Հետագայում այս բերդը ուժով ու բռնությամբ գրավվել է Կարա Յուսուֆի քուրդ որդիներից: Էրզրումի էյալեթի Բասենի սանջարում բեյի կենտրոնն է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով բեյի խասը 12.400 աղչե է. ունի 6 զեամեթ ու 225 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ, չերիբաշի և յուլբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ՝ ջեբելունների հետ միասին, 1500 զինվոր է տալիս, որի կեսը՝ փաշայի ֆերմանով, օգնության եկան բերդի զինվորների հետ միասին: Աստծո կամքով, երբ վեհաշուք փաշան կանգ առավ այս բերդի տակը, բերդից հրացանների և թնդանոթների համազարկ տվեցին, որից երկինքն ու երկիրը թնդացին, Հասան-Կալան սաղամանդրի⁵³ նման թաղվեց կրակի մեջ: Աջեմի պատգամավորը դիտելով այս տեսարանը՝ համրացավ...

Այնուհետև, հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է փաշային և աջեմի պատգամավորին տրված զինվորական պատիվները, խնջույքը և այլն:

Հասան-Կալայի բնութագիրը: Կառուցված է Բասենի դաշտի հյուսիսում, լեռան գագաթին, երկինք խոյացած սեպածե ժայռերի վրա: Մի այնպիսի միջնաբերդ ունի, որի արևելյան կողմից, Ջերմուկից ներքև նախիս մարդ սարսափում է: Կուրծքը դեպի դաշտը դարձած այս հսկա և հոյակապ բերդը քարաշեն է և ամրակուռ: Բերդում բացի բերդակալից, իմամից և մյուսեղիներից, ոչ ոք չկա: Այստեղ ձի և էշ չեն կարող բարձրանալ: Երևանի ֆաթիհ (սուլթան) Մուրադ խան IV-ի համար այստեղ փոքր, բայց գեղեցիկ մի պալատ կա: Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Երևան գնալիս, այս պալատում սիլահդար և նիշանջի է եղել... Մի գիշեր մոմի բոցից [սուլթան] Մուրադ խանի վերմակի այրվելու պատճառով, [փաշան] պաշտոնազուրկ է արվում...

Միջնաբերդը շուրջանակի 1000 քայլաչափ է. խրամ չունի: Մի դուռ ունի, որը նայում է դեպի արևմուտք: Միջնաբերդը իշխում է հյուսիսի վրա. նրանից ներքև ընկած վարոշը, ռաբաթի բերդը ցածր է, բայց կրկնապարիսպով մեծ բերդ է: Շուրջանակի երկարությունը 1000 քայլաչափ է: Քառանկյունի ձև ունի. քարաշեն է և կարծես սպիտակ կարապ լինի: Պատերը 18 արշին բարձրություն ունեն. կրկնակի են: Երեք կողմի խրամները խոր չեն: Թշնամուց երբեք վախ չկա, որովհետև տեղը ցածր և խոնավ լինելու պատճառով թշնամին չի կարող խրամատավորվել: Մի արշին խորությամբ փորելիս ջուր է դուրս տալիս: Էրզրումի դարսլասը նայում է արևմուտք, երկաթյա փեղկերով մեծ դուռ է: Արևելքում Ըլըջայի դար-

պասն է: [Բերդը] ունի 700 կուլ [զինվոր], բերդակալ, շատ ռազմա-
մթերք, 60 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Նշանավոր Աբազա փաշան
խորամանկությամբ ու անսպասելիորեն դրավելով այս բերդը՝ ա-
պրտամբել է: Հարավից Բասենի դաշտն է, որի երկարությունը 7
կոնաք է: Բերդում մոտ 590 հողածածկ, քարուկրե տներ կան: Բեր-
դում կան 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ:

Ջերմուկի բնութագիրը: Ստորին ռաբաթի հարավում, պարիսպ-
ների տակը 7 ջերմուկներ կան, որոնց ջրերի տաքությունը չափավոր
է: Այս ջերմուկները ծածկված են կամարներով: Բացի այդ, կան
նաև բերանները բաց 8 եռացող ջերմուկներ, որոնցից յուրաքան-
չյուրը օգտակար է որևէ կենդանու համար, այսինքն ընտանի կեն-
դանիները եթե որևէ հիվանդություն ունենան և այս ջերմուկներում
լողանան՝ կառողջանան: Այս ջերմուկների ջուրը ուղտերով տանում
են, խմեցնում բորոտության ախտով տառապողներին ու առողջաց-
նում: Շատ նշանավոր ջերմուկներ են:

Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 3 ժամից հասանք Սեֆեր-
Աղա գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած զեամեթ է: Վերջինից, դար-
ձյալ դեպի արևելք 3 ժամ ճանապարհ՝ գնալով՝ հասանք Չոբան
Քյոփրյուսի⁵⁴ կոչված վայրը:

Չոբան Քյոփրյուսի: Կառուցել է Ալ-Չոբանյան իշխաններից
մեկը և այդ պատճառով էլ կոչվում է Չոբան Քյոփրյուսի: Արդ՝ գետի
վրա ընկած ծիածանանման, հոյակապ մի կամուրջ է: Արդ գետը
սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, հոսում է դեպի արևելք, անց-
նում Մալազկերտի կողքով, այնուհետև էրթեֆ, ինուս բերդերի
առջևից, Հալկալի կամրջի տակով, ոռոգում է հարյուրավոր գյու-
ղեր, ապա անցնում նաև այս Չոբանի կամրջի տակով և Երևան
բերդի մոտ միանում Ջանգի-Կուր գետին⁵⁵ և հետո թափվում Գիլանի
խաղերի ծովը: Այդ գետը արագահոս է. Բինգյուլի յայլայի ձյունը
հալելու ժամանակ վարարում է և ծովի նման բարձրանում:

Ամբողջ բանակը անցավ երեք օրվա ընթացքում: Չոբանի
կամրջով փաշան նույնպես անցավ մեծ շքախմբով: Այնուհետև, ան-
ցանք Մեծ Արթեֆ գյուղով և կանգ առանք ինուսի սանջաքի 150
տուն ունեցող հայկական Արթեֆ գյուղում: Այստեղից շարժվելով
դեպի արևելք, 8 ժամից հասանք Կուզուլի-Բաբա գյուղը, որտեղ
թաղված է Սուլթանը: Սա էլ է ինուսի սահմանում, որտեղից դուրս
եկանք և 6 ժամից հասանք ինուսի բերդը:

* Արզը Արաս (Արազ) գետն է (ժանոթ. հրատարակչի):

Խնուսի բերդը: Կառուցվել է Աղբրեջանի իշխողներից մեկի՝ Ուղուն Հասանի հորեղբայր Շահ Շափուրի կողմից: Հետագայում քրդերը հպատակություն հայտնելով՝ բերդի բանալիները հանձնել են Սուլեյման Շահին: Ներկայումս սանջաքի բեյի կենսությունն է էրզրումի էյալեթում: Փաղիշահի կողմից հաստատված բեյի խասը 484.000 ալլեն է: Լիվայում 2 ղեամեթ և 425 թիմար կա: Զբերվումների հետ միասին 2000 զինվոր ունի: Սրանք եկան բանակ և տեղավորվեցին իրենց վրաններում: Բոլորը Մահմուտի (ցեղի) քրդեր են...

Բերդի բնութագիրը: Ընկած է էրզրումից դեպի հարավ՝ երեք կունաք հեռավորության վրա: Ալթուն Հալքալի կամրջից դեպի բերդը ուղիղ ճանապարհ կա: Խնուսի պարիսպը (բերդը) բարձր ժայռի վրա, քառակուսածե, ամրակուռ մի կառուցվածք է: Գտնվում է ընդարձակ դաշտի ճիշտ կենտրոնում և իշխում է շրջակայքի վրա: Ամեն կողմից շրջապատված է երկինք ցցված սեպ ժայռերով: Բերդի արևելյան կողմի ստորոտում վճիտ ջուր է հոսում: Բերդի պարիսպի տակը, ստորին մասում վարպետը երկաթյա մի ավազան է կառուցել. վերոհիշյալ ջուրը այդ վանդակի մեջ է լցվում և այնտեղից բաժանվում է ու բազմաթիվ բանջարանոցներ ոռոգում: Երկաթյա ավազանի մեջ միայն ջուր է լցվում: Բերդի դուռը այս ջրի ակունքի մոտ է: Այս բերդում 1200 տուն քրդեր են ապրում: Բոլոր տները ծածկված են հողով, կղմինդրներով տներ չկան: Բնակիչները անթիվ ոչխարներ և այծեր ունեն: Ժողովուրդը գնում է դեպի քաղաքի արևմուտքը՝ Բինգյուլի յայլաններ ու այնտեղ կազդուրվում...

Այնուհետև. էվ. Զելերին տալիս է բանակի դասավորությունը և ապա պատմում, որ ինքը 200 հեծյալներով գնացել է դեպի Զիակդղիի բերդը, որը գտնվում է էրզրումի և Խնուսի սահմանի վրա: Այստեղ մի ջերմուկի է հանդիպել, որը բազմատեսակ ջրեր ունի, աղբյուրներից ոմանք եռալու աստիճանի տաք են, իսկ մյուսները սառույցի նման սառը: Այնուհետև նկարագրում է Շուշիքի բերդի պաշարման, կռիվների և բերդի անձնատուր լինելու մանրամասնությունները: Ապստամբ քուրդ բելը գաղտնի փախչում է Իրան: Նրան հետապնդելու համար բանակ է ուղարկվում: Այդ կապակցությամբ էվ. Զելերին գնում է Մակու, այնտեղից էլ նախիջկան: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Զելերին անցնում է նաև էջմիածնով:

(էջ 219—230)

Ուշիլիսեի⁵⁶ սֆանչելիքը: Այս վանքի կենտրոնական մասը կառուցվել է Նեշիրվանի կողմից (?): Այստեղ ամեն տարի 40—50 հազար մարդ է հավաքվում: Մինչև անգամ գալիս են Ֆրանգստանից: Այստեղի լեռան ամենաբարձր գագաթի վրա, կանաչազարդ մարգագետնում, նրանք փռում են իրենց հնագույն գորգը: Այդտեղի

լեռներում աճող բոլոր ընտիր տեսակի ծաղիկները, բույսերը և խոտերը հավաքում և լցնում են մի մեծ կաթսայի մեջ: Մի եռոտանի են դնում գորգի վրա և շատ ուժեղ կրակ վառում: Այնուհետև այդ կերակուրը (?) բաժանում են իրար մեջ, շատերը շնորհավորության համար, տանում են մինչև Ֆրանգիստան: Մյուսները տեղն ու տեղը ուտում են և հաճույք ստանում: Նվաստս վարդապետից հարցրեց նկարագրվածի գաղտնիքը: Նա ասաց. «Աստված վկա. Քրիստոսը մոր արգանդից բաժանվել է այս գորգի վրա: Իսրայելացիներից վախենալով թաքնվել են մի քարայրի մեջ, խոտեր հավաքել և սրա (գորգի) վրա մի մեռելի կենդանացրել: Իսրայելի բոլոր որդիներին հրաշք ցույց տալու համար, բաժանել է այս գորգի վրա եփված կերակուրը: Հետագայում այս գորգը ընկել է Բախթ Նասարի⁵⁷ ձեռքը, նրանից էլ անցել է Նեշիրվան-Ադիլին. սա այս վանքը կառուցելիս [գորգի] վրա կերակուր է եփել տվել: Մենք ևս, նրա վրա կերակուր եփելուց հետո, այն մաքրում ու սրբում ենք և մեր դիխի նման պահպանում պատատների մեջ: (Սուլթան) Սուլեյման խանը Նախիջևանի արշավանքի ժամանակ այս գորգի վրա երկու անգամ նամազ է կատարել»: Ահա այսպիսի տարօրինակ բաներ պատմեց նա: Իբր թե [գորգը] մետաքսից է, բայց ոչ բամբակից է ոչ էլ բրդից. մի տեսակ մոխրագույն, խոշոր գորգ է և շատ ծանր է: Նվաստիս կարճ խելքովը այդ [գորգը] պատրաստվել է Կիպրոս կղզում գտնվող մի տեսակ քարից, այդ քարը թակնով (թոքմաք) ծեծելիս՝ քաթանի նման է դառնում: Հետո դրանից թել են մանում և թաշկինակներ, շապիկներ ու հագուստներ պատրաստում և իբրև նվեր ուղարկում Ստամբուլ՝ փառիշահին և այաններին: Մեր էֆենդիին՝ Կայա Սուլթանին, իր հայրը՝ սուլթան Մուրադ IV-ը ասաց, «Իմ Կայաս, քեզ ժայռից պատրաստված մի շապիկ եմ տալիս», և մի շապիկ ու վարտիք շնորհեց: Կայա Սուլթանը որոշ ժամանակ հագնելուց հետո, երբ շապիկն ու վարտիքը կեղտոտվում են, կրակ է վառում ու զցում է մեջը. շապիկն ու վարտիքը բոլորովին մաքրվում և սպիտակում են: Փորձի համար շապիկը նորից է հագնում և տեսնում է, որ ընտիր ու մաքուր շապիկ է: Այդ շապիկից մեր այաններն ու ազնվականները շատ ունեն: Կոփուդան Հասան-զադեն նվաստիս այդպիսի մի թաշկինակ նվիրեց. երբ կեղտոտվում էր, կրակի մեջ էի զցում: Մեկեք Ահմեդ փաշայի ներկայությամբ կրակի մեջ այնքան այրեցի, որ վարդակարմիր գույն ստացավ: Վերոհիշ-

* Բախթ Նասարը Քրիստոսից առաջ է ապրել (ծանոթ. հրատարակչի):

յալ գորգն ևս, անտարակույս, Կիպրոսի այդ քարից է գործված, վեսսելամ! նման հրաշք չի կարող լինել:

Այս վայրերը գիտելուց հետո, Ուշքիլիսեից գնացինք դեպի արևելք և անցանք շեն ու հարուստ գյուղերով, բերքառատ վայրերով, մշակված դաշտերով, ինչպես նաև շոր և աղային վայրերով: Հասանք Նախիջևանի սահմանի վրա գտնվող մի գյուղ, որն ընկած է Շելունի լեռան ստորոտում: Այստեղ տասնմեկ մինարե տեսանք, բայց նվաստս, այդ պահին լավ վիճակում չլիներու պատճառով, չկարողացա ինչպես հարկն է դիտել այն... Հաջորդ օրը այստեղից մեկնեցինք. 12 ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Ջանգի դետի մենզիլը, որը գտնվում է դաշտի հարավում, մի կանաչադարձ վայրում: Մեր վրանները խփեցինք գետի եզերքին: Այս դաշտի շորս կողմի բնակիչները մեծ ուրախությամբ «օսմանլին եկել է» ասելով, նվերներ, ուտելիք և խմելիք բերեցին և մեզ հյուրասիրեցին: Մեր ծառաները լիովի կշտացան: Մեր ձիերն էլ իրենց փորերը ուռեցրին ընտիր առվույտով: Ջանգի գետը հարավից սկիզբ է առնում հարան լեռներից և հոսում դեպի հյուսիս, ճանապարհին հարյուրավոր գյուղեր է ուղղում, Արազ գետն էլ առնում է իր մեջ և թափվում Գիլանի ծովը⁵⁸:

Շարունակելով իր ճանապարհը դեպի արևմուտք էվ. Չելեբին անցնում է Սեդերկի գյուղով, որն Վիմամ Ալի Ռիզայի էվկաֆն է և ազատված է բոլոր տեսակի տուրքերից, 1000 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է, ունի անթիվ այգիներ և պարտեզներ: Գյուղից դուրս հանդիպել է բարձր կամարներով ծածկված ջերմուկների: Այնուհետև անցել է մի քանի այլ գյուղերով և կանգ առել Կարաբաղլար մեծ քաղաքում:

Կարաբաղլար մեծ ֆաղափ բնութագիրը: Այս քաղաքը սկզբնադրել է Մենուշեհը: Հնագույն քաղաք է: Ներկայումս Նախիջևանի հողում առանձին սուլթանություն է: Մահմուդ III-ի օրոք օսմանցիներին է պատկանել, բայց հետագայում անցել է աջեմներին: Խավարյալ Թիմուրը ևս ձմեռել է այդ Կարաբաղլարում և իր անթիվ զինվորներով հինգ ամիս այստեղ է մնացել: Վերին աստիճանի բարեբեր, բարեշեն և ընդարձակ մի դաշտում է գտնվում: Սուլեյման խանը և շատ սերդարներ բազմիցս այստեղ են ձմեռել: Ներկայումս նորից բարեշինվում և կառուցվում է: Այս քաղաքում մեր ծառաները մոտ 40 մինարե հաշվեցին: Գոհություն ասածո, այս քաղաքի հիանալի օդից և ջրից մենք մեծ բավականություն ստացանք: Ընկերներով ձիերին հեծած սկսեցինք քաղաքը դիտել: Մեզ հյուրընկալողի ասե-

լով, քաղաքում այգիներով և պարտեզներով մոտ 10 հազար տնե-
կան: 70 մեհրաբ կա, որոնցից 40-ը մինարեններով ջամիներ են:
Կան նաև խաներ, բաղնիքներ և շուկաներ, որոնց թիվը ներկայումս
ալելանում է: Ուտելիքների և խմելիքների տեսակետից հարուստ
երկիր է:

Դևսպանի հետ մի պարտեզում զբոսնելիս, Յըզդան Կուլի անու-
նով մի պարտիզպան մեզ 26 տեսակի ընտիր տանձեր բերեց. մելե-
ջե, աբասի, օրդուբադի անունով տանձերը ուտողի բերանում վար-
դաջրի համ են թողնում: Վարդագույն նոնաթաղիկները, Երևանի
բրինձը, փլավը և հարիսան շատ համեղ են: Խոհարարները շատ
մաքուր են և բոլորը մուսուլմաններ են: Իսկապես Աջեմի [երկրում]
ուտելիք վաճառողների մեջ բնավ հայ կամ հույն չկա: Այս կողմե-
րում ընդհանրապես հույներ չկան, միայն առևտուր անողներն են
գալիս ու գնում: Հրեաները, շիի բեթրիաները (?), կարաբիները շատ
են: Հերետիկոսներ, ջեբիներ, ջաֆերիներ, կադերիներ, հուրու-
ֆիներ, ջեմինիներ և այլ աղանդավորներ⁵⁹ նույնպես շատ շատ են:

Նախշևան, Նաֆշի ջիհան⁶⁰ (Նախիջևան) բերդի բնութագիրը:
Իսկապես, որ աշխարհի բուքալեմուն⁶¹ նկարների քաղաք է: Ոմանք
Նախշվան, ուրիշները՝ Նախշվան են անվանում: Իրանի քաղաքների
պարծանքն է: Ներկայումս Ադրբեջանի տերիտորիայում ընկած
առանձին խանություն է, որի խանը մեծ թվով զինվորներ ունի: Ունի
նաև պետութայն հավատարմատար, քալանթար, մյունշի⁶² և այլ
պաշտոնյաներ, որոնք բոլորը պետական գործ են կատարում: Կա
նաև կադի և շեյխ-ուլ-իսլամ:

Այս քաղաքը հնագույն ժամանակներում կառուցել է Շահ-էֆ-
րասյաբը⁶³, որի նախահայրերի գերեզմանների կամարները ներկա-
յումս էլ երևում են: Նրա իշխանության ժամանակ Նախիջևանը բա-
րեշեն և հարուստ է եղել, դաշտերում և հարթավայրերում մի թիղ
անմշակ հող անգամ չի մնացել: Հետո մոնղոլական ցեղերը, ագա-
հությունից դրդված, եկել են անթիվ զինվորներով և ավերել, քանդել
այս քաղաքի նաֆշիջիհանները, բերդը հիմնահատակ կործանել և
հողին են հավասարեցրել: Հետագայում օսմանցի սուլթան Մուհամ-
մեդ խան III-ի օրոք, երբ քաղաքը օսմանցիների ձեռքում է եղել
«մուրոյալ շահի»⁶⁴ կողմից եկել է Զյուլֆիբար խանը և Նախիջևանը
գրավել: Այնուհետև, սուլթան Մուրադ խան IV-ի զինվորները եկել
և Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ գրավել են
այս քաղաքը: Ահա այսպես են աշխարհի գործերը...

(Սուլթան) Մուրադ IV-ից հետո այս վայրը ավելի է բարեշին-

վել ու հարստացել: [Քաղաքում] 10 հազար 200 հողածածկ մեծ տներ, 70 ջամի և աղոթատեղիներ, 40 մզկիթ, 20 հյուրանոց, 7 գեղեցիկ բաղնիք և մոտ 1000 խանութներ կան: Շինությունների մեծ մասը գեղեցիկ է: Քաղաքը գտնվում է շորրորդ կլիմայի կենտրոնում, օդը բավականին խիստ է, այգիները և պարտեզները քիչ են և պտղատու ծառերն էլ սակավ: Ունի 7 տեսակի բամբակ՝ զադի, մոնլայի, զաֆերանի, լալի, խաս, սպիտակ: Յորենն ու զարին հայտնի են: Արհեստավորները լավ վարպետներ են. փորագրիչներից հայտնի են Բահրամ Յուրին և Դեսթե հանին: Ամբողջ աշխարհում ճանաչում են գտել այդտեղի չթերը: Գարին շատ առատ է և ուժեղ. սև գարու շորս օկկան բավականացնում է մի ձիուն: Բանջարանոցներում ընտիր ձմերուկ և սեխ է լինում: Կանայք սպիտակ և բարեձև գեղեցկուհիներ են: Տղամարդիկ երկար գլխակապ են փաթաթում և գեղեցիկ զարդարուն փեշերով հագուստներ հագնում: Ոտքերին գույնզգույն թաղիքե կոշիկ, կանաչ, կարմիր և նարնջագույն շատեր են կրում: Կանայք սուր-սուր թաթիկներ են դնում [գլխներին] և ծածկվում են սպիտակ սավանով, ոտքերին գույնըզգույն շրջմաներ հագնում: Ընտրյալները բազմատեսակ, բարձրորակ իսֆահանի մուշտակներ են հագնում, ծանրաբարո շարժ ու ձև ունեն, նուրբ ու գեղեցիկ են խոսում և ժողովրդի հետ մոտիկություն ցույց տալիս: Ժողովուրդը շաֆիներ⁶⁵ են:

«Մենք Շաֆիի դավանանքին ենք պատկանում», —ասում են և պնդում նրանք, սակայն սուտ է, ջաֆերիներ են: Հետևում են էզանի հինգ որոշյալ ժամերին, սակայն միատեղ են նամազ առնում: Մեծ և հիանալի ջամիներ կան, ինչպես օրինակ՝ Ահմեդ փաշայի, Գյոզել Ալի փաշայի, Ջղալ-օղլիի, հատեմ Ջաֆէր փաշայի ջամիները, որոնք նկարագարդ, ֆադֆուրով և շինական ապակիներով զարդարված ջամիներ են: Շատ ջամիների կամարները հախճապակիով են ծածկված...

Նախիջևանի Ռիզա-էդդին խանը եկավ մեզ դիմավորելու և դեսպանին ու նվաստիս մի այգի տարավ: Այգում բոլոր այանների և ազնվականների ներկայությամբ նամականեր կարդաց: Կազմվեց մի մեծ մեջլիս: Խանը բարձրաստիճան, վեհանձն և գեղեցկախոս էր: Պագումով վրացի փեշե⁶⁶ է եղել, որը սուլթան Մուրադ IV-ին Բաղդատը հանձնող Շահ-Մեֆիի գլխավոր խազինատարի պաշտոնից հասել է խանության և Արիստոյի (Արիստոտել) նման նախատեսող մի անձնավորություն էր: Ազգականը Դելեթ Միրզա խանն է: Այս անգամ, խնջուքից հետո, Ռեբ փաշայի կողմից ուղարկված պատ-

դամավոր Ալաջա Աթլի Հասան աղային և նվաստիս մի մի պատվոյ խալաթ, տասական թուման բաղնիքի փող ու մի ձի նվիրեց և իր պատգամավորին էլ խալաթ հագցրեց:

Հուրջ և բարեսեր խան է, ունի 40—50 հեռատես մտքի տեր ուղեմաներ, նեղիմներ և զրուցակիցներ: Այս քաղաքի թե ռայաները և թե բերայաները դեհկանների լեզվով են խոսում, սակայն իմաստուն բանաստեղծներ են: Ուշիմ նեղիմները հիանալի խոսում են փեհլևերեն և մոնղոլերեն...

Այնուհետև, էվ. Զեյբին, ըստ իր սովորության, այդ լեզուներից բերում է մի շարք օրինակներ, թվեր, անուններ և գործածական խոսքեր:

...Այս նահիյեներում ապրող թերեքեմե-գյոքդուլաք և մոնղոլական ցեղերը տարբեր բարբառներ ունեն...

Նախիջևանի դաշտի նահիյեներում ապահով և ամրակուռ բերդեր կան: Մենք տեսանք միայն մի քանիսը, բայց որովհետև այդ ժամանակ ավելի շատ որսորդությամբ էինք զբաղված, չկարողացանք ինչպես հարկն է դիտել դրանք:

Բոլոր բերդերից ամենից ավելի ամուրը էլնեջար Վան բերդն է, որը կառուցել է Մոնլա Կութբեդդինը: Կան նաև Սերան, Սոսո-Մարուն անունով բերդեր: Այս վերջինը կառուցված լինելով Միրվան-էլ-Համարի կողմից՝ կոչվել է Սոսի-Միրվան:

(էջ 218—240)

էվ. Զեյբին այնուհետև անցնելով Պարսկաստան, շարունակում է գրի առնել իր ուղևորությունը: Նա նկարագրում է բազմաթիվ քաղաքներ ու բերդեր:

Ց ժամ դեպի հարավ գնալով, հասանք Քեսիքքենդ մենզիլը: Սա հազար տուն ունեցող, այգիներով և պարտեզներով, երեք ջամիով, խանով և բաղնիքով բարեշեն մի գյուղ է... Այստեղից 7 ժամ ճանապարհ գնալով հասանք մեծ Արաս գետին, որը սկիզբ է առնում Վանի էյալեթի Փիթանշի բրդերի լեռներից հոսում է դեպի հյուսիս և խառնվում Զանգի գետին (?): Անգամ ձիով անհնար է անցել այս գետը: Այստեղից շարժվելով, անցանք բարեշեն ու ծաղկազարդ գյուղերի միջով և մեկ ժամ հետո հասանք Կարաբաղ քաղաքը:

Կարաբաղ քաղաքի բնութագիրը: Փոքր Ադրեջանի քաղաքներից է: Այս քաղաքը ավերել է էյրիյի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի վեզիրներից մեկը՝ մեծ սերդար Կոջա Ֆերհատ փաշան: Հետագայում նորից բարեշինվել է, սակայն բնակչության անհնազան-

դուրջյան պատճառով սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանը նվաճելուց հետո, վերադառնում է և դարձյալ ավերում այն: Ներկայումս աստիճանաբար նորից վերաշինվում է: Թավրիզի սահմաններում ընկած առանձին սուլթանություն է: Ունի հազար զինվոր, քաղաք, դարոզեշ, մյունշի, բինբաշի և դիզ-չեոքեն աղա: Ընդարձակ դաշտում ընկած, դրախտանման այգիներով, հազար տուն ունեցող մի քաղաք է: Ունի 7 ջամի, 7 բաղնիք, 3 խան և 600 խանութ: Այս բարեշեն քաղաքի մշակված դաշտերը շատ են, բարեգործական շինությունները բազմաթիվ: Օղն ու ջուրը հիանալի են, գետերը արագահոս, անուշահամ ու վճիտ: Այգիներն ու պարտեզները զարդարում են անսահման դաշտերը: Ուտելիքներից և խմիչքներից հայտնի են տասը տեսակի կարմրավուն և հյութեղ խաղողները, ընտիր գինին, 18 տեսակի համեղ ու հյութեղ նուռը: Գետնի տակից ամեն կողմ են հոսում քեհրիզների ջրերը: Հնագույն ջամիների և մզկիթների սուր գմբեթները գեղազարդ են...

Այս քաղաքի բնակիչները, քաղաքը բարեշինելու պայմանով, ազատված են բոլոր տեսակի սովորական հարկերից: Միայն Պարսկաստանի շահին իբրև նվեր տանում են տարեկան հարյուր ուղտի բեռ օրդուբադի, մալաշա, աբասի տանձերի, ծիրանի, դեղձի, սերկեվիլի չիր, չամիչ և այլ բազմաթիվ պտուղներ: Աղբբեջանում երեք Կարաբաղ կա, որոնցից յուրաքանչյուրը դրախտանման այգիներ ունի:

Այս քաղաքից մեկնելով դեպի հարավ, մեկ ժամ քայլելուց հետո, Երս դետը ժան գետակին խառնվելու վայրում հալարավոր դժվարություններով անցանք: Այս գետերը Վանի Փիթանշիի և Աբաղալի լեռներից հավաքվելով հոսում են այստեղից և Նախիջևանի դաշտից երեք մերհալե ներքև միանում են Արաղ գետին, սա էլ Կուր գետին, իսկ Կուր գետը միանում է Թերեք գետին⁶⁷ և թափվում հազերի Գիլանի ծովը:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելեբին իջևանում է Թավրիզի էյալեթի Գերգեզի, Զինուսի գյուղերում և հետո Թեսվի քաղաքում: Այստեղից մեկնում է Մերբեստ և այնուհետև Թավրիզ:

Թավրիզում էվ. Չելեբին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ ընդունում է Ալի խանը:

Էվ. Չելեբին խանին է հանձնում էրզրումի վեզիր դեֆթերդար Զադե Մուհամմեդ փաշայի գրությունը և նվերները:

Ընծ ֆաղաֆ և հնագույն բերդ Թավրիզի բնութագիրը: Մոնղոլերեն Թիվրիս (تبریز) է կոչվում: Դրի լեզվով՝ Թիվրիզ, Դեհկանով՝

Թաբրիզ, բուն ֆարսերենով՝ Թաբրիզ (تبریز), որ նշանակում է տենդ քափող: Արդարև, որևէ դողացնող այլ երկրներից Թավրիզ գալուն պես, սրա ջրի շնորհիվ նոր հոգի է ստանում և տենդից ազատվում է: Եզրպտական Կահիրեում ևս տենդ չկա:

Թավրիզի հիմնադիրը Խալիֆա-Հարուն-էլ-Ռաշիդն է: Հիշյալի խաթունը՝ Զեբիդեն, հաճելի համարելով այս վայրի օդն ու ջուրը, Մեմուն Խալիֆայով հղի լինելով, ընտրում է այս անարատ հողը և մեծ ծախքեր անելով սկսում է կառուցել այս խոշոր քաղաքը, որը Աբասիդների ֆարս ուլեմաների կողմից Թիբրիզ է անվանվել: Թավրիզի շուրջը կարելի է շրջանցել երեք օրվա ընթացքում: Հետագայում, Աբասյան Խալիֆաներից մեկի՝ էլ-Մյութթեվեքիլ-Ուլալահի օրոք, տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժից Թավրիզ քաղաքը ավերվում է և 40 հազար մարդ մնում են ավերակների տակ: Մյութթեվեքիլ Խալիֆան Բաղդատից մեծաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ, խոշոր գումար է ծախսում, քաղաքը նորից վերաշինում է և դառնում է նրա երկրորդ հիմնադիրը: Քաղաքի մի կողմը հասել է Ուջան լեռանը, մյուսը Սեհլան լեռանը, մի ծայրն էլ Սենջան լեռանը: Թավրիզի պարիսպը նախկինից ավելի ամուր և հաստատուն է:

Թավրիզի բերդի նկարագիրը: Շրջագիծը ընդամենը 600 քայլ է եղել: Հիմա էլ հետքերը երևում են: Ունի 300 աշտարակ, 300 պատնեշ, 6 դուռ: Դռներն են՝ Դերվազեի-Ուջանը, Բաբի-Սերվանը, Դերվազեի-Սերգուտը, Բաբի-Շամ Ղազանը, Բաբի-Սերուն, Բաբը-Թեբրիզի... Այս դռներից ամեն մեկում 500 զինվոր պահապանություն են անում: Հելաքու խանը այս Թավրիզում հաստատվելով, որպես նրա երրորդ հիմնադիրը, ձգտում էր իշխել բոլոր փաղիշահների վրա...

Հետագայում սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազանի արդարադատության և արդարության շնորհիվ այս վայրը բարեշինվում է այն աստիճան, որ Թավրիզը հասնում է մինչև Լիյան, Սենջան, Ուջան ու Սեհլան լեռները և աննման քաղաքի տեսք ստանում: Զորս կողմից պարիսպ է շինվում, որի շուրջը ոտքով շորս օրում հազիվ կարելի լինի շրջել: Աբասիդների օրոք կառուցված բերդում ներքնաբերդ է լինում: Դրանից հետո Թավրիզը մի շարք մելիքների և փաղիշահների ձեռքն է անցնում, երբեմն ավերվում է, երբեմն բարեշինվում: 959 (1551) թվականին Սուլեյման խանը [սուլթան] այստեղի ժողովրդին հպատակեցնում և իշխանությունը հանձնում է Շահ էլկաս Միրզային: Սակայն 961 (1553) թվականին շիինները նորից գրավում են այն և, վերջապես, օսմանցի սուլթան Մուրադ III-ը իր վեզիրներից մեկին՝ էզդեմիր-օղլի Օսման փաշային սերդար է նշա-

նակում ու անթիվ զինվորներով ուղարկում է աջեմների երկիրը... Սա գրավում է Թավրիզը և ամբողջ Ադրբեջանը ձեռք գցելու նպատակով Թավրիզի կենտրոնում 12.700 արշին շրջադժով մի ամրակուռ բերդ է կառուցում: Շահ-Ղազան անունով դարպասի վրա այսպիսի թվական է արձանագրված. «Թավրիզն առավ էոզդեմիր-զադեն, թվական 993 (1585)»: Մի այլ արձանագրության մեջ ասվում է. «Աստծո օգնությամբ Թավրիզը վերակառուցելով՝ դարձավ նրա հինգերորդ հիմնադիրը: Զինվորներով 36 օրվա ընթացքում բերդն ապահովեց բոլոր կարիքներով և նրա պահպանության համար 40 հազար կուլ (զինվոր) նշանակեց...»:

Այդ ժամանակ էոզդեմիր-զադեն մահանում է և նրան իբրև սերդար փոխարինում է Զղալի-զադեն: Ստամբուլից ուղարկված նոր սերդար Զաֆեր փաշան գալիս է Թավրիզ, քաղաքը ավելի է բարեշինում և ճոխացնում: Զաֆեր փաշայի մարդահամարով քաղաքում 300 հազար, էյալեթում 500 հազար բնակիչ է լինում: Սակայն հետագայում, երբ օսմանցի սիփահիները և ենիչերիներն ապստամբվում են, աջեմի շահը առիթից օգտվելով գրավում է Գենջեն, Շիրվանը, Շամախին, Դեմիր Կափուն, Երևանը (Ռևան), Նախիջևանը և Թավրիզը: Հետո մեր էֆենդին՝ սուլթան Մուրադ IV-ը, Շիրվանի, Շամախի, Թիֆլիսի ու Թումանիսի բերդերը գրավելու համար գալիս է Աջեմի երկիրը: 7 օրվա ընթացքում ավերում է Երևանի բերդը, Նախիջևանը, Մերենտը և Կարադաղները, մի շաբաթ մնում է Թավրիզում և վերադառնում է Դարուսեադեթ (Ստամբուլ): Մյուս կողմից Շահ Աբասը իր Իրանի և Թուրանի զինվորներով գալիս է Թավրիզ և քաղաքը վերաշինում: Այս քաղաքը աջեմների ձեռքումն է և Ադրբեջանի մայրաքաղաքն է: Խանություն է: Մի քանի անգամ խանություն է եղել: Ունի 10 հազար զինվոր, մյուսֆթի, շեյխ-ուլ-սադաթ, մոլլա, քալանթար, մունշի, դարուդա, կափուջի-բաշի, դիզենոքեն-ադա, յասաուլի-ադա, էշիկի-ադա և միհմանգարներ⁶⁸: Այս բազմաթիվ աղաները Թավրիզ քաղաքը կառավարում և արդարադատություն են անում: Ոչ ոք չի կարող ուրիշին պատկանող անգամ մի հատիկին ձեռք տալ:

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Թավրիզի ջամիները, մեդրեսները, դար-ուլ-հատիները և դերվիշների թևքները:

Աղբյուրները և հոսող ջրերը: Վեց հոսող աղբյուրներ կան, որոնց ակունքները լեռներում են: Բացի դրանցից քաղաքի ներսում և քաղաքից դուրս 900 քահրիզներ կան: Ունի 1100 սեբիլխաններ, որոնք գեղազարդ շենքեր ունեն...

Թաղամասերը: Այս երկրում թաղամասերը դերվագե են կոչվում: Կա մոտ 1070 դերվագե. նշանավորներն են՝ Դեմեշգիյեն, Փելբաղը, Կամրջի թաղը, Մեյխուրան, Ռեզջոն, Շեթերբան, Խիյաբան, Սերխաբը և այլն:

Այանների ղոյակները: 1070 ղոյակներ կան: Ամենանշանավորները՝ Ալլահվերդի, Ռյուսթեմ, Բենդ, Փիրիվդան խաների ղոյակներն են և խաների հատուկ ղոյակն է:

Խջևանատները: 200 իջևանատուն կա: Նշանավորները Զեբիտեի, Շահ-Ջիհանի, Շահ-Իսմայիլի, Փերթուղանի, Դուխտերշահի իջևանատներն են: Կան նաև 110 բեքյար-խաներ⁶⁹:

Շուկան և բեդիստանը: Ընդամենը 7000 խանութ կա: Մեծ մասը Հալեպի ձևով քարուկրե ամուր շինություններ են: Բոլոր ասլորանքները այս շուկայումն են վաճառվում: Մի մեծ բեդիստան կա, ուր առևտուր են անում բազմաթիվ խոջաներ: Այս քարաշեն, մեկ կամարով մեծ բեդիստանի նմանը ոչ մի տեղ չկա: Ունի շորս երկաթյա դռներ, որոնք բացվում են դեպի շուկան:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը: Օղի և ջրի լավության շնորհիվ ծերերն ու երիտասարդները, ամբողջ ժողովուրդը, առողջ և բարեկազմ են, գեղեցիկների դեմքի գույնը ժպտացող վարդի նման կարմիր է, սիրունիկ բերանները փոքրիկ բուքալեմուն տուփի են նման: Իրենք սելվի հասակով, կարմիր այտերով և սև, հաճելի դեմքով մարդիկ են, սակայն հպարտ են ու գոռոզ: Նրանց վարվելակերպը ազնիվ է, խոսեյաձևը քաղոր է և հաճելի:

Ազնվականները և այանները: Ազնվականները՝ էշրաֆները, այաններն են, բայց կան նաև բազմաթիվ ցածր դասի մարդիկ: Շատ են նաև էվլարի, դումդումի, դումիվելի, խելջանի, թերեքեմե և գեոքդուլաքի դասերը, որոնք զբաղված են առևտրով և խիստ հարուստ են: Բոլորը պատկանում են շիի դավանանքին:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին գրում է ուլեմաների, սյուլեհաների, գրողների և բանաստեղծների լեզվի և բարբառների մասին:

Բնակչության հագուստը: Այաններն ու էշրաֆներն իրենց գրխին կարմրավուն և կարմիր գլխակապեր են փաթաթում: Կրգրլ-բաշ անունը դրանից է առաջացել: Շատերը աջեմական սպիտակ մեհմեդիից սարք են փաթաթում: Սակայն սրանք իրենց գլխանոցի վրա անպայման կրում են թաջ կոչված սրածայր գլխարկը: Ուլեմաների թաջը երկու թիզից ավելի է: Այանները կապույտ սամույր, իսկ մնացածները ասվի են հագնում:

Նղանակը: Այս երկրում նեսիմ անունով մի քամի է փչում

առավոտյան, որն ամբողջ ժողովրդին նոր կենդանություն է շնորհում, այդ պատճառով այստեղ տենդ բռնկվում էր չկա. Շեյխերն ու ծերերը ապրում են մինչև 170 տարեկան և Արիստոտելի նման մտածող մարդիկ են:

Ջրհորները: Թավրիզում 9 քեհրիզի ջրերից բացի, մոտ 7000 ջրհորներ կան: Քեհրիզի ջրերը հորերի ջրերից ավելի լավն են: Ջրհորների խորությունը 30—40 արշին է: Ձմռանը ջրերը տաք, իսկ ամռանը սառն են լինում...

Հացահատիկներն ու բերքը: Այստեղի դաշտերում մշակված 7 տեսակի ցորենը շատ հատիկառատ է, դարին էլ առատ բերք է տալիս: Ունի 7 տեսակի բամբակ: Մյուս բերքերը նմանապես առատ են: Մի խոսքով հարուստ և բերքառատ երկիր է:

Արհեստները: Այստեղի ներկարարներն ու նկարիչները, ոսկերիչներն ու դերձակները կատարյալ վարպետներ են և ոչ մի երկրում չկան: Այս քաղաքում կան բոլոր տեսակի արհեստավորներ: Մասնավորապես, այստեղ գործված կերպասները, մետաքսյա հագուստները, թավիշը հայտնի են Թավրիզի ղումաշ անունով:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է Թավրիզի բարեգործական հիմնարկությունների, հայտնի և ընտիր ուսելիքների, պտուղների, խմիչքների և այլնի մասին:

ԹԱՎՐԻԶԻ ՍՐՏԱՌՈՒՉ ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր առավելություններից մեկն այն է, որ հոսող ջրերը առատ են, գիշեր-ցերեկ մեծ ճանապարհները մաքրում են, ոչ մի փոշի չեն թողնում և հետո ջրում են: Շուկաները, փողոցները այնքան մաքուր և զով են լինում, որ անգամ հուլիս ամսին շուկաներում մարդիկ շոգից չեն նեղվում:

Երկրորդ առավելությունն այն է, որ Մուհամմեդի սերնդի ազնիվ կույսերին ծառա դասակարգին կնություն չեն տալիս...

Երրորդ առավելությունն այն է, որ Շեյխ Սեֆիի կանոնի համաձայն, բոլոր շուկաներում գնումն ու վաճառքը բեսի և աբասի ոսկով է կատարվում: Այս երկրում մյուս երկրների դրամները չեն անցնում: 'Իրամ կտրվում է 7 տեղում՝ էրդեբիլում, Համադանում, Բաղդատում, Իսֆահանում, Թիֆլիսում, Նեհավենդում և Թավրիզում: 'Իրամների մի երեսին գրված է՝ لا اله الا الله على . لى الله, մյուս երեսին՝ շահի անունն է: Օրինակ՝ Շահ-Աբասի Թավրիզում կտրած

դրամի վրա գրված է՝ **قاعلام** کلب علی شاه عباسی՝ Կաղիբի՝ դրամների վրա գրված է՝ **ضرب فی تعلیم**، ضرب فی تبریز՝ իսկ մյուս նախադրված կողմում, թվականն է փորագրված: Անցուկ դրամների և էնտադենների ծայրերին, քիլենիրի, դործածվող կերպասների վրա գրված է նվիրական նախադասությունը: Վայ այն մարդուն, որ այդ նվիրական խոսքին հակառակ առևտուր անի:

(էջ 240—276)

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Թավրիզի մեծ ուխտատեղիները, ինչպիսիք են Կամշի բերդը, Մետաղե քաղաքը, հնագույն Ուջան բերդը, Իրանի հնագույն մայրաքաղաք Էրզբիլը և այլն:

Թավրիզի խանը էվ. Չելեբին տալիս է էրզրումի փաշային ուղղված նամակ և 10 ուղտաբեռ տարբեր նվերներ, որոնց թվում երկու վրացի ղուլամ: Իրեն՝ էվ. Չելեբին, խանը այլ նվերների հետ միասին տալիս է մեկ վրացի ղուլամ:

Վերջում էվ. Չելեբին գրում է. «Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կա»:

(էջ 263)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԹԱՎՐԻԶ ՎԻՒԱՅԵԹԻՅ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Թավրիզից էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի հյուսիս և անցնելով «Թավրիզի ծաղկազարդ դաշտերով և բարեշեն վայրերով», ճանապարհին իջևանում է Հաջի Հարամի, Սեֆյան գյուղերում, Մեղիտխան մենդիլում, Քերեմիլ գյուղում և ապա հասնում է Խոյ բերդը:

Խոյ քաղաքի և բերդի բնութագիրը: Ադրբեջանի հողում առանձին սուլթանություն է, որը մոտ հազար նյոքերներ ունի: Ունի նաև կագի և մյուֆթի, նաղիբ և մյունշի, քալանթար և դարուղե, կուրուջի, դիզ-չեոքեն և միհմանդարի պաշտոնյաներ: Խոյ քաղաքը ընկած է Մենենտի արևմուտքում՝ 10 փարսախ հեռավորության վրա, հարթ դաշտում և քառանկյունի, ամրակուռ մի բերդ է: Շրջագիծը 20 հազար քայլաչափ է: Չորս կողմում գտնվող խրամները շատ խոր չեն: Ունի երկու դարպաս. մեկը հարավում՝ Թավրիզի դարպասը, մյուսը արևմուտքում՝ Մենենտի դարպասը: Բերդի մեջ 100 տուն և մի ջամի կա:

Բերդի հիմնադիրը եղել է Ֆերհադ փաշան, իսկ հին քաղաքի հիմնադիրը Հայդար փաշան է եղել: Այս քաղաքը մի քանի անգամ ավերվել և վերաշինվել է: Քաղաքից դուրս 7000 տուն, 70 ջամի,

• Կաղիբի **قاز بکی** պղնձյա դրամ, այսինքն՝ մանր (ծանոթ. հրատարակի):

2 բաղնիք, 7 խան և մոտ հազար խանութ կա: Չորս կողմը զարդարված է այգիներով և պարտեզներով: Այս քաղաքի շրջապատը 13 հազար քայլաչափ է: Մուրադ խան IV-ի ավերումից հետո աստիճանաբար վերաշինվում է:

Այս դաշտավայրը բրինձ է տալիս: Եղանակը տաք է: Հայտնի են նաև բամբակն ու հյութեղ խաղողը: Գետը Սալմասի լեռներից հավաքվելով խառնվում է Արազին: Հայտնի են այգիներն ու պարտեզները, վարդաստանները: Պտուղներից նշանավոր է փեյզամբերի տանձը:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը սպիտակ է: Գալառներում 180 բարեշեն գյուղեր կան: Բնակիչների մեծ մասը շաֆիի սյունիներ են:

Այստեղ խոյի խանին հասցեագրված նամակներ հանձնեցի, երկու օր հաճելի և ուրախ ժամանակ անց կացրինք, բազմաթիվ նվերներ և 200 զինված ընկերներ առնելով ուղևորվեցինք և 9 ժամից հետո հասանք Բեհիստուն քաղաքը: Խոյ քաղաքից նշանակված առանձին քալանթար ունի: Նախկինում Թավրիզի նման քաղաք է եղել: Այս քաղաքը ավերել է հելաքու ցեղը: Ներկայումս 1000 տուն ունեցող փոքր քաղաք է... Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, հասանք Չորսի բերդը, որ նախիջևանի տերիտորիայում ընկած առանձին խանություն է, ունի 2000 զինվոր ... Քաղաքից դուրս 7000 տուն էլա... ունի նաև շատ բարեշեն պալատներ...

Այստեղից եկանք Մելիի Ռիվան գյուղը, որը Երևանի տերիտորիայում ընկած 500 տնով, այգիներով ու պարտեզներով գյուղ է: Ապա անցնելով կանաչազարդ դաշտերի միջով, հասանք Թուֆ-Ալիմի մենզիլը, որտեղից շարժվելով Արազի գետեզերքով և գետն անցնելով՝ իջևանեցինք Կուֆաջ գյուղում: Սա բրնձի բերքով հարուստ, բարեշեն և գեղեցիկ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Օշարի գյուղը, որտեղ ապրում է թուրքմեն օշար ցեղը: Ապա, նորից Արազի եզերքով առաջ շարժվելով եկանք Շորագյալ քաղաքը, որը հնում մեծ քաղաք է եղել, սակայն ներկայումս այնքան էլ չեն չէ: Սուլթանություն է: Այստեղից եկանք Շարաբ-խանի մենզիլը, ապա Սեյֆեզդին գյուղը, որն ընկած է Երևանի տերիտորիայում, Արազի եզերքին և Երևանի խանի խասն է: Սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանի պաշարման ժամանակ այս գյուղից 70 հազար մեծ ծառեր է կտրել, Երևան տարել և ամրություններ կառուցել: Այս գյուղից մարդիկ ուղարկեցինք Երևանի խանի մոտ և հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան շարժվեցինք դեպի Երևան:

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Ադրբեջանի Երևան բերդի բնութագիրը: Երբ մենք քաղաք մտանք, 20 թղանոթ արձակեցին և հանդիսավորությամբ տեղի ունեցավ: Շքերթով մտանք խանի պալատը: Պալատում ոչ ոք չկար, դատարկ էր: Պարզվեց, որ խանի քրոջը տվել են հազարի ծովեզերքին գտնվող Բաքու բերդի խանին և տեղիս խանը հարսանիքի է գնացել: Քեթխուդան մեղ ընդունեց զղյակում, ուտելիք ու խմելիք տվեց և մենք սկսեցինք հաճելի ու զվարճալի ժամանակ անցկացնել... Նվաստս, որ այստեղ պետք է քարավան հավաքեի, մեր կարելիություն սահմաններում, դիտեցի նշանավոր Երևան քաղաքը:

Երևան քաղաքի կառուցման մասին: 810 (1407) թվականին էմիր Թիմուրի վաճառականներից մեկը՝ Խոջա-խան Լեհազանին, ոտք է դնում Երևանի հողի վրա և ի՞նչ տեսնում. մի արգավանդ հող... Իր բոլոր մարդկանց հետ միասին անմիջապես հաստատվում է այստեղ: Զբաղվելով բրնձի մշակությամբ, օրեցօր հարստանում է և այդտեղ մի մեծ գյուղ է հիմնում: Այնուհետև, 815 (1412) թվականին Իրանի Շահ Իսմայիլը իր վեզիրներից մեկին՝ Ռեվան Կուլի խանին, հրամայում է այդտեղ մի բերդ կառուցել: Նա էլ 7 տարվա ընթացքում կառուցում և բերդին տալիս է իր անունը: Զանգի գետի արևելյան եզերքին ընկած, կղմինդրով և քարով շինված գեղեցիկ բերդ է, սակայն միհարկանի է: Հետագայում, 939 (1532) թվականին Սուլեյման խանը (սուլթան) արշավում է Նախիջևանի վրա և գրավում այն: Այնուհետև, իսլամական զորքերի շնորհիվ գրավում է նաև Երևանը, նրա ամուր և փոքր բերդը ամբողջությամբ քանդել է տալիս և մեծ ավարով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Հետագայում, Մուրադ III-ի օրոք, Աջեմի երկրի վրա սերդար է նշանակվում մեծ վեզիր Ֆերհադ փաշան, որը կողոպտում ու թալանում է Գենջեի, Շիրվանի, Շամախիի, Երևանի և Նախիջևանի կողմերը, Շահի որդու և նրա ենթակաների զղյակները ավերում և քարը քարի վրա չի թողնում: Հետո գալիս կանգ է առնում Երևանի բերդի տակը ու հանգստանում: Երևանը ամբողջությամբ ձեռք բերելու նպատակով խորհրդակցում է մարդկանց հետ և Զանգի գետի եզերքին, Թորմաք խանի Սարայ անունով դրախտանման այգին մեջ առնելով՝ ձեռնարկում է հարավից հյուսիս մի մեծ փոս փորելու աշխատանքին: 150 հազար իսլամական զինվորներ, 45 օրվա ընթացքում եռանդով կառուցում, վերջացնում են բերդը և 40 օրվա ընթացքումն էլ լրացնում են բերդի ռազմամթերքներն ու այլ կարիքները: Առաջին միր-

միրանությունը՝ վեզիրության աստիճանով, տրվում է Սուլեյման խանի հարգելի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Զղալե-զադե Յուսուֆ փաշային:

Ֆերհադ փաշան բերդի պաշտպանության համար այնտեղ 70 հազար զինվոր է թողնում և ինքը գնում է այդ շրջանում գտնվող Շորագյալի բերդը նորոգելու: Վերանորոգումից հետո այնտեղ ևս զինվորներ է թողնում: Այնուհետև նորոգում է նաև Կարսի բերդը և հավատացյալ զինվորներով լցնում: Գրավում է Արդահանը, նորոգում է Ախալցխայի սպիտակ մարգարիտի նման բերդը, մեջը 3000 զինվոր է թողնում: Թեմրիս խան-օղլին, վեզիրության աստիճանով, Ախալցխայի կառավարիչ է նշանակում և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

Մյուս կողմից արդարադատ Զղալե-զադե Յուսուֆ փաշան իշխում է Երևանի էյալեթում, քաղաքը նորից ձեռք է բերում Սուլեյման խանի ժամանակի բարեշինությունը և յուրաքանչյուր գյուղ վեր է ածվում մի խոշոր քաղաքի: Հետագայում, 1012 (1603) թվականին աջեմները գրավելով Գենջեն ու Շիրվանը, այնուհետև 7 օր անդադար գնդակոծում են Երևանը: Հրդրումից օժանդակություն չհանելու պատճառով, բերդում գտնվող մուսուլման ղազիները սոված ու ծարավ են մնում և ստիպված բերդը հանձնում են Աջեմի սերդար Թոքմաթ խանին: Այգտեղից նրանք դուրս են գալիս և հետիոտն հասնում Կարս, այնտեղից էլ հրդրում: Մինչև 1037 (1627) թվականը [Երևանը] աջեմների ձեռքումն է մնում, նախկինից ավելի բարեշեն ու մարդաշատ է դառնում: Սակայն միևնույն ժամանակ [Երևանի] էմիր-Գյոն խանի զինվորները Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի վրա ոտնձգություններ են կատարում:

Ախալցխայի և Վրաստանի բեյերի կողմից հավաքական խրնդրագրեր և օգնություն խնդրող պատգամավորներ են ուղարկվում Ստամբուլ: Անմիջապես Աջեմի շահի մոտ դեսպաններ են ուղարկվում...

Անատոլիայի և Ռումելիի բոլոր միրմիրանները շարժվում են դեպի Երևան: 1044 (1634) թվականին սուլթան Մուրադ խան IV-ը իր անթիվ զինվորներով կանգ է առնում Սկյուտարի դրախտանման այգու սուլեյմանական վրանում: Իրագործվում են օսմանյան կանոնները և արարողությունները, պատրաստվում ու լրացվում են բոլոր պատերազմական հանդերձանքները: [Փադիշահը] 40 հազար ենիչերիների և 22 հազար սիփահիների շատ մեծ նվերներ տալով վերցնում է իր հետ: Իրրև տեղակալ Ստամբուլում թողնում է Բայ-

րամ փաշային: Նույն թվականի նվիրական շեմալ ամսի 5-ին նա Սկյուտարից շատ մեծ արագությամբ գալիս է Կոնիա, ապա Կեսարիա և այնտեղից Սվազ...

Այստեղից անցնելով մի շարք մենզիլներով, էրզրումի դաշտում երկու կողմից բանակին միանում են նոր զորամասեր և բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում է 200 հազարի: Գալիս է նախ Ռումելիի էյալեթի մյութասաթրիֆ Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշայի 30 հազարանոց զորամասը...

էրզրումից երեք օրվա ընթացքում հասնում են Հասան Կալա, այնտեղից էլ՝ Կարսի ճանապարհով, գալիս են Երևան: 21-րդ օրը [Ստամբուլից դուրս եկած օրից] 200 հազարանոց բանակով Երևանի էյալեթում վրաններ են խփում: Բերդից երկարաձև թնդանոթներով աջմեները զինվորներին նեղություն են պատճառում, սակայն [օսմանյան] զինվորները, ուշադրություն չդարձնելով թնդանոթաձգության վրա, անցնում են Ջանգի գետի մյուս ափը...

Գետն անցնելով, բոլոր զազիները օր-ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սկսում են խրամատներ փորել: Թավրիզի դարպասի կողմից Ռումելիի էյալեթի զինվորները, Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշան իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, խրամատների մեջն են մտնում: Աջ կողմից Անատոլիայի վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա բարձր Դերգյահի ենիչերիներով, նույնպես խրամատներ են մտնում: Սադրազամ Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան, իր կափու-կուլիի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, Ռումելիի և Անատոլիայի զորամասերի միջև ընկած տարածությունում, խրամատ են մտնում և սկսում են կռվել: Ենիչերիների աղան՝ Կարա-Մուսթաֆա փաշան, ենիչերիների քեթխուդայի և 10 օդա ենիչերիների հետ միասին, Ջանգի գետի կողմից սկսում է բերդը գնդակոծել 20 թնդանոթով: Մի օր [սուլթան] Մուրադ խանը, անձամբ մտնում է Ռումելիի էյալեթի զինվորների խրամատը, Կարա-բալի կոչված թնդանոթով նշան է բռնում խանի պալատին և թնդանոթի մի արկ դիպչում է նշանին: 20 թնդանոթներ սկսում են որոտալ հինգ կողմից: էրզրումի վալին՝ Քյուլյուկ Ահմեդ փաշան, հյուսիսային կողմից մի բարձր ամրության վրա կանգնած, 50 թնդանոթով տեղերին թույլ չի տալիս դուրս բարձրացնել և սկսում է քանդել բերդը: Երևանի բերդին նայող Մոհնադի բլուրից, քափուդան Դելի Հյուսեյին փաշան գիշեր-ցերեկ անդադար, շարունակում է գնդակոծել բերդը՝ դրսից և ներսից: Թնդանոթների հարվածներից բերդի ոչ միայն պատվարներում և որմնախորշերում, այլև գետնափորներում մնալն անկարելի է դառնում...

Մի խոսքով բերդի շերտ կողմը, հինգ ժամվա ընթացքում լցվում է մարդկային ծովով: Պահակները սկսում են կողոպտել ու թալանել վիլայեթը: Այլ ելք չունենալով սյուննի աշանները ամեն օր նվերներ էին բերում և աման էին խնդրում: Սակայն [օսմանյան բանակը] բոլոր ջանքերը գործ էր դնում, որ բերդը շունչ չկարողանա քաշել:

Իններորդ օրը, բերդի աշտարակների և պատնեշների վրա Բարձրացած աջեմները՝ «աման, աման, ո՛վ դու ընտրյալ Ալ-Օսման» կանչելով, խանի միջոցով ուղարկում են բերդի բանալիները և աման են խնդրում: Հավատացյալ մարտիկները լցվում են բերդը: Հաջորդ օրը, Մազանդարանի հրացանածիզների ազան՝ Միր Ֆեթթահը, դուրս է գալիս բերդից և փաղիշահի ոտքերը համբուրելու շնորհիւ արժանանում: Պահապան զորամասերը ուղարկվում են դեպի Նախիջևան: Բերդում Մուհամմեդի էզան է կարդացվում և բերդի աշտարակներն ու պատնեշները 7 օր շարունակ զարդարվում են դրոշակներով:

Բերդը 40 օրվա ընթացքում նորից նորոգվում և վերակառուցվում է, Մյուրթեզա փաշան Երևանի իշխող է նշանակվում: Նա 40 հազար մուսուլման զազիներով մնում է բերդը պահպանելու:

Հետագայում, Աջեմի շահը 100 հազարանոց բանակով գալիս, սկսում է գնդակոծել Երևանի բերդը և մեծ նեղություն է պատճառում [օսմանցիներին]: Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան թշնամացած լինելով Երևանում պաշարված Մյուրթեզա փաշային, Երևանին օգնության չի գալիս: 7 ամսյա պաշարումից հետո բերդում սննդամթերքներն ու վառողը վերջանում են: Մյուրթեզա փաշան կուլ է տալիս իր աղամանդե մատանին և մահանում: Հաջորդ առավոտյան օսմանցի զինվորները աման կանչելով դուրս են գալիս բերդից և բերդը հանձնում են Շահին: Երբ զինվորները դուրս են գալիս, կրգլբաշները նրանց վրա են հարձակվում, մի մասին ոչընչացնում են, մյուսներն էլ իրենց գցում են Արաղ գետը: Գետն ընկածների միայն մի մասն է ազատվում: Նրանք ապաստանում են Կարսի և Բայազիդի բերդերում:

Երբ Սուլթան Մուրադ խանը ստանում է այս դժբախտ լուրը, փութաջանությամբ գոտին երկու անգամ իր մեջքովն է փաթաթում⁷⁰ և ջանք է թափում աջեմների ձեռքից ազատել մեր մեծ Իմամի գերեզմանի քաղաքը՝ դրախտաշեն Բաղդատը:

1045 (1635) թվականից սկսած Երևանը աջեմների ձեռքումն է և բարեշինվել ու շենացել է: Սակայն որովհետև բերդը միայն մի պարիսպ ունի, ուժեղ հարձակումների չի կարող դիմանալ: Բերդը

գտնվում է Զանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: Մինչև հիմա էլ նրա պարիսպների և պատվարների վրա երևում են [սուլթան] Մուրադ IV-ի թնդանոթների հետքերը: Ֆերհադ փաշայի կառուցած մասի բարձրությունը 40 արշին է, իսկ Թոքմաք խանի կառուցածը 50 արշին երկարություն ու 20 արշին լայնություն ունի և քարուկրով է շինված: Զանգի գետի կողմից խրամներ չունի, բայց որմնախորշերը շատ են: Հարավային, արևելյան և հյուսիսային կողմերում խրամներ կան, բայց որովհետև վայրը ջրառատ է, այնքան էլ խոր չեն: Խրամների որոշ տեղերի լայնությունը հասնում է 150 արշինի: Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յալայի դարպաս: Չոբան Մեյդանին այս կողմումն է: Մի դուռն էլ աջեմների Դերվազի-փել կոչված կամրջի դարպասն է: Օսմանցիներից մնացած 100 մեծ ու փոքր թնդանոթներ կան: Այլ ուղղական հանդերձանքների և ուղղամթերքի քանակը անհաշիվ է:

Այս վայրը Ադրբեջանի սահմանում գտնվելով դժվարությամբ է ընկել աջեմների ձեռքը: Մոտ 3000 բերդապահ զինվորներ, 3000 խանի զինվորներ և 7000 էյալեթի զինվորներ ունի: Այս վայրը մի քանի անգամ խաների իշխանության ներքո է եղել: Ունի կադի, մոլլա, նվիրական շերիֆ, քալանթար, դարուդա, մյունշի, յասաուլի աղա, կորուջի-բաշի, էշիրի-աղա, դիզ-չոքեն-աղա, 7 միհմանդար և շահպենդեր:

Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է, որը բարեշինվել է էմիր-Գյոնե խանի կողմից: Այս դղյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (զարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յալայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է էսքի շահիր¹: Այս վարոշում կա խան, ջամի, շուկա, բազար: Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին: Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի: 1045 (1635) թվականին, Աջեմի ձեռքն անցնելուց հետո, արևելյան կողմից դեպի դուրս բերդի շուրջը ավելացվել են երեք շարք քարուկրով լցված փոքր պարիսպներ:

(էջ 276—280)

Մեր դիտածները Երևանից Բաֆու ուղևորվելիս: Երևանից հյուսիս, Զանգի-Կուր գետերի⁷² ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելով հասանք Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի խասն է: Գյուղն

ունի 500 տուն, ջամի, բաղնիք: Բարեշեն և մեծ գյուղ է: Այնտեղից դարձյալ շարժվեցինք դեպի հյուսիս և հասանք Դեմիրչի Հասան գյուղը: Սա հնագույն ժամանակներում թուրքմենական քաղաք է եղել. ներկայումս, ձմռան ամիսներին, թուրքմեն ցեղերի համար ծառայում է որպես յուրթ: Այստեղից նորից հյուսիս գնալով՝ եկանք Գենջե քաղաքը:

Գենջե մեծ ֆաղափի և բերդի բնույթագիրը: Այս քաղաքը Իրանի Շահ Քահմասը խանից 1014 (1605) թվականին ուժով գրավել է Ֆերհադ փաշան և իշխող է նշանակել Մուհամմեդ փաշային: Սակայն աջեմները մեծաթիվ զինվորներով վեց ամիս շարունակ պաշարել են քաղաքը: Մուսուլման զազիները, օգնություն չստանալու պատճառով, ստիպված են եղել բերդը հանձնել և հեռանալ: Սակայն աջեմները բոլորին ոչնչացրել են: էյրիի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանը տեղեկանալով այդ մասին, դիմում է որոշ նախաձեռնությունների, որոնք, սակայն անհետևանք են մնում: Ներկայումս [Գենջեն] աջեմների ձեռքումն է և մեծ քաղաք է: Շահը բերդը քանդել է տվել:

Քաղաքն ունի 6000 տուն, այգիներ ու պարտեզներ, ջամի, խան, բարեգործական շինություններ, բաղնիք, բեդիստան և բարեշեն շուկա: Քաղաքը գտնվում է այգիներով ու պարտեզներով հարուստ մի դաշտում, իսկ հարավից լեռներ են: Լեռները ևս ամբողջովին այգիներով են ծածկված: Գենջեի թթի մետաքսը հայտնի է ամենուրեք:

Դաշտերում չորս կողմից տարածվել են 7 նահիյեի գյուղերը, որոնք զբաղվում են բամբակի ու բրնձի մշակությամբ և մետաքսագործությամբ: Հայտնի են Գենջեի ձիու պայտը, երկաթը, ինչպես նաև մետաքսը: Այս քաղաքը իշխանության կենտրոնն է: Ունի 3000 նեոքեր, քարտուղար, քալանթար, դարուղա, կագի և դատավորներ...

Քաղաքում, խանի մոտ երեք օր հյուր մնալուց հետո, հիսուն ընկերներով Գենջեից շարժվեցինք դեպի հյուսիս: Մեզնից առաքելքում, Բորիստանի խանության վիլայեթն էր: Անցնելով նրա սահմանով, հասանք Քելեք Հեզար Ահմեդի մենզիլը: Այս վայրում հնում քաղաք է եղել, ներկայումս 700 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն մեծ գյուղ է: Սա Գենջեի խանի խասն է, ունի ջամի, խան և բաղնիք: Հայտնի է այստեղի նուրբ մետաքսը: Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս շարժվելով, 9 ժամից հետո հասանք Մեքուջրուտ⁷³ գյուղը: Կուր գետի եզերքին ընկած, 7000 տնից բաղկացած, ջամիով և բաղնիքով մուսուլմանական գյուղ է. քյաֆիր բոլորովին չկա: Մետաքսը շատ ընտիր է: Կուր գետի մյուս ափին

Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք [հայ գյուղացիները] նավակներով անցնում են Միքուջրուտ և ձեռնածոթյուններ անում: Այս գյուղերը Գենջեի սահմանի վրա են: Այստեղից դուրս եկանք և Կոշլունջա կիրճից անցնելով, հասանք Արսբերդը:

Մեծ և նշանավոր Արս (Արշ-Արեշ) բերդի ու քաղաքի բնութագիրը: Աջեմի երկրում, Շիրվանի էյալեթումն է: Հին ժամանակ կառուցվել է Քեյմուրաս Շահի կողմից: 995 (1586) թվականին գրավվել է Մուրադ խան III-ի վեզիրներից մեկի՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշայի կողմից: Օգնության եկող 40 հազար աջեմի զինվորները բերդը գտել են օսմանցիների ձեռքում: Նրանք անմիջապես բերդը պաշարել են և մինչև կեսօր կռվել ու պատերազմել են: Մուսուլման ղազիները քաջ Լալա փաշայի զլխավորությամբ հարձակվում են նրանց վրա, 30 հազար աջեմներին անարգանքով գետնին են հավասարեցնում, իսկ սրից ազատված թուրքմեններին, վրացիներին... փախուստի են մատնում: Էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշայի քեթիուղան, Շիրվանի զինվորներով, հանդիպում է փախչողներին և Կուր գետի եզերքին շատերին կոտորում: Մի մասն էլ, սարսափելով օսմանցիներից, հավաքվում են Կուր գետի կամրջի վրա: Կամուրջը խորտակվում է և զինվորները գետն են թափվում:

Երբ մեծ սերդարը նկատում է, որ այս վայրը Գենջե քաղաքի և Շիրվանի ճանապարհին է ընկած ու խիստ կարևոր քաղաք կարող է դառնալ, հավաքում է բոլոր ղազիներին և քաղաքի այլ կառուցողներին: Այս քաղաքից դուրս, Շահ-Խեյաբանի անունով մի այգու շուրջը երեք դռնով, 17 ամրություններով պարիսպներ է կառուցել տալիս: Շրջագիծը 9000 քայլաչափ է: Սերդարը այս բերդի կառուցումը լրացնում է 40 օրում և միրմիրանության աստիճանով նվիրում սուլթան Մուրադի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Կըյթասի բեյին և ինքը վերադառնում է Ասիթանե (Ստամբուլ): Ներկայումս այս գեղեցիկ քաղաքը ընկած է Ռանաշահ լեռան ստորոտում, Բրուսա քաղաքի նման հիանալի օդով, պարտեզներով ու այգիներով, ծաղկաստաններով մի վայր է: Ունի մոտ 10 հազար հողածածկ տուն, մոտ 40 ջամի, որոնցից նշանավորներն են Մուրադ III-ի, Ֆերհադ փաշայի, Կարա-Սինան փաշայի ջամիները և այլն:

Քաղաքի անունը Արս է, սակայն Աջեմի թուրքմենները և Դադրստանի կոմուքները Արշ են կոչում: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի դահակություն օրոք, աջեմները գրավում են այս վայրերը: [Քաղաքում] 40 փողոց և 40 մեհրաբ կա. ունի մեդրեսե, թե-

Քիյե, 16 բաղնիք, 800 խանութ, 17 սրճարան և վաճառականների խան: Կանայք՝ վրացի, դադիանի, աչք-բաշի և շուշադի ցեղերի աղջիկներից են: Օղն ու ջուրը հիանալի է, այդ պատճառով էլ գեղեցիկները շատ են: Շրջակայքում կան 7 նահիյե, որոնցից յուրաքանչյուրում հարյուրավոր շեն գյուղեր կան: Այսպես, Արսի մոտի Լենետի երկիրը⁷⁴, Սուլթանջըք գյուղը, էոզդեմիր-Ջադե-Օսման փաշայի անցած կամուրջի՝ Մեծ Փելունայի երկիրը, Շալի գյուղը բարեշեն են: Թուրքմեն ցեղերը յայլա բարձրանում են այս քաղաքի մոտ գտնվող լեռը: Այս շրջանի Շեքի բերդը նույնպես բարեշեն է: Դադրստանցիները երբեմն-երբեմն այս կողմերում ոտնձգություններ են կատարում, սակայն բերդը ներկայումս Արսի խանի իշխանության տակ է գտնվում: Արսի խանությունը Դադստանի և Վրաստանի միջև ընկած բարձր խանություն է: Ունի 3020 նեոքեր, կադի և 12 դատավոր: Այս քաղաքում մնացինք երեք օր, խանից նվերներ ստացանք և մազանդարանցի 200 հրացանաձիվ ընկերներով շարժվեցինք դեպի հյուսիս և երկու մենզիլ անցնելով, հասանք Շեքի բերդը:

Շեքի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը հնում կառուցել է Վրաստանի Շուշալեի մելիքներից մեկը՝ Ալեքսանդրը: Նրանից անցել է Դադստանի բեյի ձեռքը, ապա աջեմներին: Սակայն սուլթան Մուրադ խան III-ի վեզիրը՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան, գրավելով այս բերդը, նվիրել է Լենետ խան-օղլի էրքելադ բեյին: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի գահակալության ժամանակ, նորից աջեմների ձեռքն է անցել: Ներկայումս սուլթանություն է: Ունի մոտ հազար զինվոր: Շիրվանի էյալեթում գտնվող ժայռի վրա կառուցված քարաշեն ամուր բերդ է, ունի երկու դարպաս՝ Գենջեի և Շիրվանի դարպասներ անունով: Դադստանի սահմանի վրա ընկած բավականաչափ շեն բերդ է, սակայն Վրաստանի մասն է համարվում, որովհետև հիմնադիրը վրացի է: Ունի 3000 տուն, 7 մահաբաշա: Հայտնի են շուկայի Միրզա Ալի բեյի և բերդում գտնվող Լադոշ-օղլի Ահմեդ բեյի և Մուրադ խան III-ի ջամիները: Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից անմասն մետաքս է ստացվում: Այս բերդից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գնացինք և հասանք Կնութ գետին: Այստեղից էլ շարժվելով դեպի հյուսիս, էոզդեմիր-Օսման փաշայի կամրջովը անցանք Կարոզ գետը և հասանք Քոյուն-Գեշիտի կոչված վայրը: Այստեղ, դետնի վրա բլուրների նման մարդկային ոսկորներ էին կուտակված: «Այս ի՞նչ է», — հարցրինք մեր ընկերներից մեկից՝ Ալի Աղայից: Նա պատասխանեց. «Սա կովի դաշտ է. Մուրադ խան III-ի սերդար Լալա Մուս-

Թաֆա փաշան շրջապատելով Իրանի Թավրիզ, Մուզան, Լորի, Նախիջևան, Կարաբաղ և Կազան քաղաքների խաների իշխանության տակ գտնվող 20 հազար զինվորներին, սրի է քաշել։ Մի կողմից հարձակվել է էոզդեմիր-օղլին, մյուս թևից Հալեպի վալի Մուհամմեդ փաշան, մի այլ կողմից Մարաշի էյալեթի մյուսթասարիֆ Մուսթաֆա փաշան և մի վայրկյանում 10 հազար պարսկական զինվորներ են կոտորել։ Մնայած 10 հազար զինվորները Քոյուն-Գեշիտի կամրջից ոչխարի հոտի նման գետն են թափվել ու խեղդվել։ Այդ մեծ պատերազմի ժամանակ 40 հազար շահսենների Լալա Մուսթաֆա փաշան է սրի քաշել։ Օսմանցիները իրենց գերեզմաններում հանգիստ չմնան։ Ահա այս ոսկորները դրանց նշաններն են»։

Մեռածների համար ֆաթիռն⁷⁵ կարդացինք և անցանք... Ընդարձակ դաշտերով շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք նաև Աք-Սուդետը, որին աջեմները Դիլան-չալի են ասում։ Այն սկիզբ է առնում Արսի լեռներից և խառնվում Կուր գետին։ Այստեղից երեք ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Մուհամուդաբադ նահիյեն։ Մի ընդարձակ դաշտում 200 շեն և հարուստ գյուղեր կան, որոնք տարեկան, ասում են, հազար ուղտի բեռ մետաքս են արտադրում։

Յուրաքանչյուր գյուղը մի առանձին կասաբա⁷⁶ է։ Ունեն ջամիներ, բաղնիքներ և շուկաներ։ Ռայաները՝ հայ, գեոք-դուլուբ, թուրք-մեն, մոնղոլ և կոմուք ցեղերիցն են. մի ցեղն էլ իթ-թիլ է կոչվում։

Իթ-թիլ ցեղի վիճակը։ Մշտապես կովի մեջ եղող մի ցեղ է։ Ապրում են սանջաքի լեռներում, Մարզին բերդի մոտ։ ...նթե նրանց հարցնես, կասեն՝ «Մենք վեհափառ Համդեի սերնդիցն ենք»։ Սակայն չգիտեն, թե ի՞նչ է ծոմը, նամազը, հաջը, զեքաթը։ 7—8 տղամարդ ամուսնանում են մի կնոջ հետ։ Այդ կնոջից ծնված ապօրինի զավակի հայրը որոշելն որքա՞ն դժվար է։ Սակայն կադիները դրա դյուրությունը գտել են. երեխային մի խնձոր են տալիս, տղան խընձորը հայրության թեկնածուներից որին որ նետի, նրան համարում են երեխայի հայրը։ Դրանից հետո կինը այդ տղամարդու իշխանությանն է ենթարկվում և ոչ ոք դրան չի կարող խանգարել։ Աջեմի երկրի մում-մաբուդներ անունով հայտնի ցեղը սա է։ Այդպիսի բարքերի տեր ցեղ ոչ մի տեղում չենք տեսել։ Սակայն իրենք խաներին և շահին վերին աստիճանի հնազանդ ու հպատակ են։

Կրթաֆ ցեղի բնութագիրը։ Այս երկրում կա նաև կրթաֆ անունով մի ցեղ, որոնց թիվը հասնում է 20 հազարի։ Ապրում են Դաղըստանի տերիտորիայում։ Երբեմն գնում են Արս և Շեքի քաղաքները՝ առևտուր անելու։ Սրանք ևս վերին աստիճանի յուրօրինակ մարդիկ

են. գլուխները կաթսայի նման մեծ են, կոշտ մազեր ունեն, երկու մատնաչափ լայնությամբ հոնքեր, խիստ լայն թիկունք և կուրծք, բարակ մեջք, հաստ սրունքներ, տափակ կրունկներ, կլոր աչքերով կարմրավուն մարդիկ են: Պատկանում են շաֆիի դավանանքին: Երբ նրանք գնում են Արսի և Շեքիի շուկաները, նախ հետիոտն իջնում են դաշտը, ապա նստում Շեքիի սայլերը, որովհետև ձին ու ջորին շին կարող տանել այդ փղանման մարմինները...

Այնուհետև էվ. Ջելերին օրինակներ է բերում «Մոնղոլ ցեղի մեկ ճյուղից»՝ կրթաքաների լեզվից:

...Սրանք բնիկ Մահանի երկրից⁷⁷ եկած մոնղոլներ են, թուրքեր են, բայց խոսում են մոնղոլերեն. մոնղոլերեն նշանակում է թուրքերեն: Այդ ցեղը (մոնղոլ) մենք ուսումնասիրել ենք Մահմուդաբադ երկրում:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Դիլան-չայի եզերքին: Շիրվան վիլայեթի տերիտորիայում Դիլան-չայի եզերքին ընկած է 600 տնից բաղկացած Օղուղ անունով թուրքմենական գյուղը: Դաշտերի միջով անցնելով եկանք Նիյազաբադ քաղաքը:

Նիյազաբադ քաղաքի բնութագիրը: Դտնվում է Շիրվանի տերիտորիայում: Կառուցվել է Եզդ Ջիրտ շահի կողմից: Հնում մեծ քաղաք է եղել: Մինչև հիմա էլ պահպանվել են նրա շինությունների ավերակները, ծածանանման բարձր կամարը: Հետագայում Դաղեստանի կոմուքները, կրթաքաները և այլ ցեղեր միացած ու միաբանված, հարձակվել են այս քաղաքի վրա, ավերել և կործանել են այն: Օսմանցիներից Մուրադ խան III-ի մեծ սերդարը՝ Կոջա Ֆերհադ փաշան, ձմեռել է այս քաղաքում: Այնուհետև, դեպի Շիրվան շարժվելուց առաջ բերդը ավերել է: Ներկայումս Աջեմի և Դաղեստանի միջև ընկած ձմեռանոց է: Ունի 40 մեհրաբ և 40 թաղամաս, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա: Սուլթանություն է և ունի մոտ 1000 նեոքեր, 12 դատավոր, քալանթար: Այգիներով ու պարտեզներով 6000-ից ավել տուն կա, մեզ այդպես պատմեցին: Երկիրը ընդարձակ է և հարուստ, ղեղեցիկները շատ են, բարիքն ու բերքը առատ է: Հոսող ջրերով հարուստ, բարեշեն քաղաք է: Սակայն քաղաքի կենտրոնում գտնվող բերդը ավերված է: Այսպիսի արգավանդ, հիանալի ջրով ու օդով վալրում թեև բերդը շատ անհրաժեշտ է, բայց ավերված է... քաղաքի բնակիչների մեծ մասը պատկանում են հանեֆի դավանանքին, որովհետև գտնվում են Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում, իսկ այդ էյալեթը 78 տարի օսմանցիների ձեռքումն է եղել:

Այս քաղաքից ուղեկիցներ վերցնելով, նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Ֆերեհ-զար, որն Շամախիի տերիտորիայում Աբ-սուփ եզերքին ընկած, 500 տնից բաղկացած մի փոքր քաղաք է։ Ունի ջամի, բաղնիք, խան և փոքր շուկա։ Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, ճանապարհին ճաշեցինք Քևոր-խուղարենտե անունով շահի որսատեղում, որտեղից գնացինք Թիլ-չայի գյուղը, որը կոչվում է նաև Գյոթ-սու։ Գետը գալիս է Դաղստանից և թափվում Կուր գետի մեջ։

Այբեթգ (էլբրուս) լեռը։ Այս լեռից բազմաթիվ գետակներ են հոսում և խառնվում Կուր գետին։ Էլբրուսից դեպի հյուսիս հոսող գետերը թափվում են խաղերի ծովը։ Այս լեռան հարավից անցնող գետերը թափվում են Սև ծովը, իսկ հյուսիս-արևելքից հոսող վտակները, ընդհանրապես, խառնվում են Կուրան գետին։ Կուրան գետը՝ Թամանի թերակղզու մոտ, թափվում է Սև ծովը։ Էլբրուսը խիստ բարձր է, մեծ լեռ է։ Չորս կողմում շորս փաղիշահներ կան, իսկ հարավում ապրում են արագա ցեղերը։ Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս լեռան ստորոտում ապրում են Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Աչրք Բաշի, Շուշատի, Գուրիելիի և Դագիանիի ժողովուրդները։ Այս ցեղերի գրաված տարածությունը և Վրաստանի երկարությունը 40 մենզիլ է։ Վրաստանի ձմեռանոցի՝ Աջեմի սահմանի վրա գտնվող Թիֆլիսի վիլայեթի և Սերիք էլլան քաղաքի սահմանները հասնում են Էլբրուս լեռան փեշերը, որոնց երկարությունը 19 կոնաք է։ Այստեղից հյուսիս՝ Էլբրուս լեռից հյուսիս՝ չերքեզների երկիրն է, որտեղ ապրող չերքեզները բաժանվում են կաբարթայ, բեսի, բուլիֆայ, խեթուֆայ, մեմսուխ, բոզեդոք, թակա-կազանա, շեֆաքի և այլ ցեղերի և որոնք ապրում են այս լեռան լանջերին։

Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս հաշվով լեռան երկարությունը 240 կոնաք կլինի։ Խիստ մեծ լեռ է. 10 կոնաք հեռավորությունից պարզ երևում է բարձր գագաթը։ Այս լեռը երկրի վրա եղած 148 լեռներից, ամենաբարձր 12 լեռներից մեկն է։ Ոչ ոք չի կարողացել բարձրանալ նրա մինչև կեսը։ Այս լեռան վրա ապրում են բազմատեսակ մարդիկ։

(էջ 286—294)

Մենք կանգ էինք առել Գյոթ-սու գյուղում։ Սա խոշոր գյուղ է, ունի քալանթար և միհմանգար։ Գյուղն ունի 700 տուն, այգիներ և պարտեզներ։ Մետաքսը ընտիր է։ Բնակիչները բոլորը սյունիներ են

և Շահ-Իսմայիլին մորուքի տուրք են վճարել: Մակայն ներկայումս, Շահ Աբբաս II-ի ժամանակից ազատված են բոլոր տեսակի արտուկարգ տուրքերից: Սա, Շամախիի, իր բարեշինությամբ հայտնի, գյուղերից մեկն է:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, մի ժամ հետո հասանք Աք-սու, որը գտնվում է Շամախիի տերիտորիայում. 10⁹ տնից բաղկացած ջամիով, խանով և բաղնիքով, այգիներով և պարտեզներով շեն գյուղաքաղաք է: Աք-սու գետը անցում է այստեղից և թափվում Կուր գետի: Գետի ակունքը Շիրվանի լեռներումն է: Այն Շամախիի դաշտում ոռոգում է բրնձի դաշտերը և հետո խառնվում է Կուր գետին: Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Շամախիի բերդը:

Շամախի բերդի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իրանի շահ Եզդ Ջիրտը, հետո եղել է բազմաթիվ իշխողների կենտրոնը: Այս վիլայեթում 7 խանություն կա: Ոմանք ասում են, որ Շամախի անունը Շամի Ախիի կրճատված ձևն է և իբր թե առաջին բնակիչները եկել են Շամից: Դադստանցիները ասում են Շեմի, գիլանցիները՝ Շամ-ակի, բայց ճիշտը՝ Շամախի-Շամակին է: 40 խանություն ու 48 կադիություն է, և ունի 40 նահիյե, 70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղեր: Հին և բարեշեն քաղաք է: Սուլեյման խանի [սուլթան] վեզիրներից Ուլամա փաշան և Կարամանի վալի Փիրի փաշան Սուլեյման խանի հատուկ նամակով եկել են Շիրվան քաղաքը: Այանները, խորհրդակցելուց հետո, բերդի բանալիները հանձնել են Փիրի փաշային և օսմանցիներին հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնել: Իբր այս մասին հայտնել են [սուլթան] Սուլեյման խանին, նա բերդի իշխանությունը շնորհել է Փիրի փաշային: Հետագայում Շահ Թահմասբը 7 ամիս պաշարել է այս բերդը: Թեև բերդում գտնվողները աման կանչելով հանձնվել են, բայց [շահը] բոլորին հավաքել տարել է և բերդի իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ էլկաս Միրզային: Էլկաս Միրզան երեք տարի իշխել է այստեղ: Սակայն իր եղբոր վարվելակերպը նրա մեջ կասկածներ է արթնացրել և մահվան վախից, 954 (1548) թվականի մի զիշեր իր մարդկանց ու ծառաների հետ միասին թողել է Շիրվանը և փախել դեպի օսմանյան երկիրը: 40 օր Հեյհաթի դաշտով⁷⁸ քայլելուց հետո, հասնում է Քեֆե, այնտեղից էլ մի նավակով գալիս է Ստամբուլ, որտեղ ընդունվում է խիստ բացառիկ պատվով և հարգանքի արժանանում:

Միրզա էլկասի պատմությունը այս է. «Սուլեյմանի ժամանակ հպատակվեց Միրզա էլկասը, թվական 954»:

էլկաս Միրզան Ստամբուլում ապրել է Փերթե փաշայի պալատում: Այդ ժամանակ էգիրնենում գտնվող սուլթան Սուլեյման խանոմեծ շքերթով վերադառնում է Ստամբուլ և անցնում էգիրների դռնով: Էլկաս Միրզան այդ շքերթը դիտում է Շեհզադե ջամիի մոտից: Նա դիմելով իրեն պատիվ տվող փադիշահին ասում է. «Ո՛վ Ալ-Օսմանի ընտրյալ, դու այս փառքով և վեհությամբ, ի՞նչպես է, որ դուրս չես գալիս Աջեմի շահ համարվող իմ եղբոր դեմ» և հիանում է տեսնելով փադիշահի զինվորների կարգն ու կանոնը: Հետագայում Սուլեյման խանը, դեպի Վան և Ագրեջան արշավելիս, էլկաս Միրզային էլ իր հետն է տանում... Լալա Մուսթաֆա փաշան Շիրվանի էյալեթի մեծ սերդար նշանակվելիս, էլկաս Միրզային՝ նախապես Շիրվանում իշխան լինելու կապակցությամբ, Թավրիզից տանում է իր հետ: Նրանք միասին քանդում և ավերում են Նախիջևանը, Նրեվանը, Գենջեն և Շիրվանը: Վերադարձին ստացվում է Թահմասբի մահվան լուրը: Հետո պաշարում է Շամախի բերդը, 7 օրվա ընթացքում Շահ Թահմասբի որդուց աման-ով գրավում է բերդը, վերանորոգում և բավականաչափ զինվորներով ու ռազմամթերքով ապահովում է այն: Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում գտնվող Մահմուդաբադի խանությունը տրվում է էլկաս Միրզային: Սիրտը վառված էլկաս Միրզան շատ անգամներ Աջեմի երկրի վրա ասպատակություններ է անում և ավերում է նրանց երկիրը: Այնուհետև, Շիրվանում մի շարք վեճեր են առաջ գալիս: Ի վերջո, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ, էոզդեմիր-Ջադե Օսման փաշան ամանով գրավում է Դեմիր Կափուն և այս վայրն ու բերդը նորոգել է տալիս: Դրանից հետո այն նորից աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն ազատագրվել է Կոջա Ֆերհադ փաշայի ձեռքով:

Ի վերջո, Աջեմը նորից է գրավել այս վայրերը, որից հետո Դեմիր Կափունի փաշան և իսենդան Ազա-զադեների գերդաստանը եկել են Օսմանյան երկրի մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակից սկսած այն գտնվում է Աջեմի ձեռքում և ներկայումս խանություն է: Ունի կազմի, 12 դատավոր: Բերդը գտնվում է Կուր գետի եզերքին, բարձր ժայռի վրա, քարաշեն է և շատ ամրակուռ: Ներկայումս ներքին բերդը շատ ամուր և բարեշեն է, իսկ ստորին բերդը շատ տեղերում քանդված է: Ունի բերդակալ, դիզ-չոքեն աղա և մոտ 1000 բերդապահ զինվոր: Քաղաքում կա մոտ 7000 հողով ծածկված շեն տուն, ամեն տան առջևից ջուր է հոսում, այգիներն ու պարտեզներն անխիղ հեն: Ունի 26 թաղամաս, Մեյդանի և Սաբուրանի թաղերը քաղաքի ամենալավ մասումն են և ունեն շատ բարեզարդ տներ: Կա մոտ

70 մեհրաբ: Դիվ Ալիի ջամին հին շինությունն է... Կան 44 քարուկրով կառուցված քարվանսարայներ, խաներ: Ամեն մի խանի մեջ, վաճառականը առանց փակելու իր սենյակը՝ իր ուզած ապրանքը վաճառում է շուկայում և բազարում. խանի մեջ ապրանքները թողնում է գորգի վրա թափված, որոնց վրա հսկողություն է կատարվում պահապանների կողմից: Շիրվանի երկիրը այս աստիճան ապահով և վստահելի վայր է: Կան մոտ 200 փոքր խանութներ, սակայն քարուկրից կառուցված բեղիստան չկա. կան թանկագին ապրանքներ: Սրճարանները խիստ մաքուր և հաճելի են: Բարերեր հողում աճում են բրինձ, բամբակ, 7 տեսակի խաղող, աբասի և մալաչա տանձնր, ձմերուկ: Եղանակը բարեխառն տաք է, որովհետև քաղաքը գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում: Գեղեցիկները հայտնի են աշխարհում: Բնակիչների մեծամասնությունը սյուննի դավանանքին են պատկանում, կան շատ ուլեմաներ և սյուլեհաներ:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին շարունակելով իր ճանապարհը անցնում է մի շարք դյուղերով և մենզիլներով: Բաբու մտնելիս էվ. Չելեբին ականատես է լինում մեծ հանդիսավորությունների: «Մոսկվայի թագավորի Ազդիրխանի (Աստրախան), Սարայ և Հեմեշդեք ընդերքից պատգամավորներ էին եկել և հարսանիքի առթիվ նվերներ բերել»: Այսպիսով, 1057 (1647) թվականի մուհարրեմ ամսի առաջին ուրբաթ օրը մտնում են Բաքվի բերդը:

Բաբու բերդի բնութագիրը: Շիրվանի էյալեթումն է ու սահմանակից է Աջեմին: Այստեղ տրված խնջույքից հետո, էրզրումի վալի Մուհամմեդ փաշայի նամակը, նվերների հետ միասին, հանձնեցի խանին: Ուրախությամբ և սրտառուչ նա ասաց. «Բարի՛ եք եկել»: Թավրիզի ու Նախիջևանի խաների նամակներն էլ հանձնեցի և «Զեր հարսանիքը շնորհավոր լինի» ասելով՝ բարեմաղթություններ արի...

Բաքվի բերդը, Մոսկվայի թագավորության դիմաց, հազերի ծովի եզերքին, մի բարձր ժայռի վրա Դարա շահի կողմից քառալուսաձև կառուցված հիանալի բերդ է: Ներքնաբերդը ղեպի արևմուտք բացվող մի դուռ ունի: Շինված է Նախիջևանի երկաթից: Շրջագիծը 700 քայլ է, ունի 70 աշտարակ և 600 պատվար: Պարսպի բարձրությունը 40 արշին է: Կառուցված լինելով ժայռի վրա՝ հրամներ չունի: Բերդում կան մոտ 70 հին և հողածածկ տներ: Հայգար փաշայի ջամին մինարե չունի, խան, բաղնիք և այլն՝ բոլորովին չկան: Սակայն ծովեզերքի մեծ ռաբաթը* բարեշեն քաղաք է և ունի մոտ

* Ռաբաթ—ընդհանրապես քարվանսարայի և հյուրանոցի իմաստ ունի, սակայն այստեղ վարոշ իմաստով է դործածվում (ծանոթ. հրատարակչի):

1000 տուն, այգիներ և պարտեզներ, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա և բազար: Երեք կողմից պաշտպանված է պարիսպներով և ունի երեք գարպաս: Գիլանի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս, Բաբ-էլ-էբ-վաբի [Դերբենդ] դարպասը՝ դեպի հարավ, Լիմանի դարպասը՝ դեպի արևմուտք, ծովեզերքում է: Այս ութաթուղ 7 մինարե է երևում, ունի 3 բաղնիք: Միրզա խանի բաղնիքը հաճեյի է: Շուկաներն ու բազարները այնքան էլ ճոխ չեն, բայց որովհետև Մոսկվայի սահմանագլխումն է գտնվում, ունի շահսևեն և դիզ-չոքեն զինվորներ: Շիրվանի էյալեթում առանձին խանություն է: Ունի 3000 զինվոր և 12 դատավոր: Ունի նաև առանձին զադի և 7 նահիյե... Դիմացում, 300 մղոն հեռավորության վրա, Մոսկվայի երկիրն է: Այն տարին, երբ էռզեմիր-գադեն գրավել է այս բերդը և բերդում իշխել է օսմանցիների կողմից նշանակված Կուբար փաշան, աջեմների դրդումով Մոսկվայի կազակները եկել և պաշարել են Բաբլի բերդը, սակայն նրանք և նրանց հետ նաև աջեմները սրի են քաշվել: Մինչև օրս էլ նրանց ոսկորները ծովեզերքի մի ժայռի վրա թափված մնում են:

Քաղաքի օդը տաք-բարեխառն է: Գավառներում բրինձ և քաթան է մշակվում և այգիներ ու պարտեզներ են աճում: Բամբակը շատ ընտիր է, սակայն ջուրը նավթի յուղի հոտ է արձակում: Քաղաքի մոտ, 7 տեղում, նավթահանքեր կան, որոնցից ամեն մեկը տարբեր գույն ունի՝ դեղին, կարմիր, սև և այլն: Միսքերի, Սեդանի, Ռինների յահիյեների բնակիչները մեղրամոմից կամ յուղից պատրաստված մոմեր չեն վառում, նրանք սև նավթի յուղ են վառում ճրագների մեջ: Ժողովուրդը վերին աստիճանի առողջակազմ և մարմնեղ է, բավականին գեղեցիկներ կան: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնության կլիմայի սահմանում: Ժողովրդի մեծ մասը սյունիներ են: Այս բերդի և Դեմիր բերդի [Դերբենդ] միջև ընկած տարածությունը՝ ծովեզերքով, 4 կոնաք է: Սրանց միջև գտնվող Միսքեր նահիյեն բարեշեն գյուղեր ունի, բնակիչները քոչվոր թուրք-մեններ են և քոչում են իրենց օբաների հետ միասին: Շաբուրան քաղաքն ընկած է Բաբլի արևելքում, 3 մենզիլ հեռավորության վրա: Շամախի բերդն էլ նմանապես արևելյան (?) կողմն է և 5 կոնաք է: Գիլանն էլ հյուսիսումն է: Բաքուն Շամախիի նախահանդիստն է: Զինաստանից, Խաթայից⁷⁹, Խութենից⁸⁰, Ֆաղֆուրի երկրից⁸¹, Կալմախի (Կալմըք) և Մոսկվայի երկրներից առևտրական յեղակայացուցիչներ և քարավաններ ապրանք են բերում: Մոսկովուները⁸² մշտապես Բաքու են գալիս և այստեղից աղ, նավթ, դաֆե-

ռան ու մետաքս են գնում և տանում Մոսկով։ Մոսկովի պատգամավորները գալիս և մնում են իբրև պատանդ։ Մոսկովայի երկրից, ընդհանրապես Բաքվի միջով, մի մասն էլ Գիլանից՝ Աջեմի երկիրն է գնում սամույր, ձկան ատամ, սկյուռի մորթի, բուլղարական թելաթիւն⁸³։ Բաքվի նահիյեներում աղային վայրեր կան. մարդը կամ ձին, եթե ոտքը գետին դնի և մի փոքր կանգնի տեղում, ոտքերը կալվեն։ Քարավան քշողները որոշ տեղերում գետինը փորում են և կաթսան դնում հողի մեջ. գետնի տաքությունից նրանց կերակուրը մի վայրկյանում եփվում է։ Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է։

Կուր գետը ծովն է թափվում քաղաքի հյուսիսից...⁸⁴ Գետի լայնությունը հավասար է Դանուբի լայնությանը, բայց խորությունը պակաս է...

Բաքվի բոլոր այաններին հրաժեշտ տալուց հետո ճանապարհ ընկանք դեպի հարավ։

(էջ 286—302)

ԲԱՔՎԻ ԲԵՐԴԻՅ ՄԵԿԵՈՒՄ ԵՆՔ ՎՐԱՍՏԱՆ

Բաքվի և Երևանի խաներից 100 զինված նյութերներ վերցնելով, անցանք Բաքվի հարավային ծովեզերքի աղոտ վայրերով և դիտեցինք նավթի հանքերը։

Նավթի-յուղի հանքերը։ Գետնի տակից ելալով նավթը դուրս է գալիս մի մասը ծովեզերքում, մի մասն էլ Մեսքերի նահիյեում։ Ընդհանրապես, ջերմուկի ջրերի նման փոքր լճակ է կազմում. նավթի յուղը սեր է կապում հեղուկի երեսին և մնում։ Նավթը առանձին էմանեթ⁸⁵ է և շահին տարեկան 7000 թյումեն եկամուտ է տալիս։ Նավթի էմինի մարդիկ մտնում են այդ լճակների մեջ, նավթը հավաքում և լցնում են այծի տիկերի մեջ։ Այնուհետև, վաճառականները առնում և երկրե-երկիր են տանում։ 8 դույնի նավթ կա, սակայն դեղին նավթը գերադասելի է։

Սև նավթը տանում են Աջեմի երկիրը, Ուզբեկստան, Հնդկաստան, Իրաք, Քուրդիստան, Վրաստան, Դաղստան և Ալ-Օսմանի երկիրը։ Այդ երկրների բերդերում սև նավթը վառում են և լուսավորում բերդի շրջակայքը։ Երբ թշնամու զինվորների վրա են հարձակվում, նրանց վրա և ոտքերի տակ նավթոտ վերմակներ ու հին շորեր են նետում և այսպիսով կրակ առաջացնում։ [Նավթը] շատ կարևոր է

բերդի և քաղաքի մթերքների համար: Մինչև անգամ շահի պալատում, մայրաքաղաքում վառվող ջահերը Բաքվի նավթով են վառվում: Նավթի վրա գիշեր-ցերեկ հսկող պահապաններ կան: Որովհետև եթե կրակ ընկնի, անընդհատ կայրվի և մարելը անհնար կլինի: Այդ պատճառով նավթահանքերի շրջակայքում լեռնանման հողեր են կուտակված, դրանք պատրաստ պահվում են. եթե նավթի հանքի մեջ մի կայծ է ընկնում, անմիջապես բոլոր ռայաներն ու բերայաները վազում են, կրակի վրա հող ածում ու մարում: Ուրիշ միջոց չկա...

Այստեղից ծովեզերքով նորից դեպի հարավ գնացինք և կանգ առանք Մեսքերի թուրքմենական օբաներում: Այս դաշտերում ձյանը իրենց օբաներով բնակվում և հանգստանում են մոնղոլները, թուրքմենները և կոմուքները: Վերին աստիճանի բերքառատ վայր է:

Խազերի ծովի հսկա կոկորդիլոսի ականջը: Այստեղից շարժվեցինք ծովեզերքով և ճանապարհին, ծովի ալեկոծության պատճառով, ծովեզերք նետված մի ձուկ տեսանք. երկարությունը լրիվ 100 քայլ էր, երկու գլուխ ուներ. մեկը պոչի մոտն էր և նման էր ռձի գլխի, մյուսը՝ մեծ գլուխը, բաղնիքի գմբեթի չափ կլիններ: Կարծես առասպելների մեջ նկարագրված աժդահան էր: Վերին ծնոտի վրա 150 ատամ կար, ստորին ծնոտի վրա 140 ատամ: Ամեն մի ատամի երկարությունը մի արշին էր և մարդու սրունքի հաստություն ուներ: Ականջները փղի ականջների նման էին: Ամբողջ մարմինը ծածկված էր կուղբի մազի նման մազով: Այս ձուկը իսկապես վերին աստիճանի ահարկու և հսկա մի կենդանի էր: Ամբողջ Բաքվի, Շամախի, Դեմիր Կափուի ժողովուրդն՝ այստեղ հավաքված, դիտում էին այդ կենդանուն: Խազերի ծովի մի ուղևոր՝ խոջա Սատիխանը, այդ մասին պատմեց. «Այս ձուկը հատկապես Խազերի ծովում հանդիպող մի կոկորդիլոս է, որին ծովի նավաստիները նեհենգ փիլ գյուշի⁸⁶ են անվանում: Բոլոր ձկները սրանից վախենում են: Այս Խազերի ծովեզերքում եղած տարօրինակ պատյանները, դիակները իսկապես ոչ մի ծովեզերքում չկան: Պատյաններից շատերը բոլորովին նման չեն ծովային կենդանիների. չորս անկյունանի, հնգաձև, կլոր և բարակ պոչով կենդանիներ կան: Սակայն քեփի և մինա անունով ձրկները վերին աստիճանի գեղեցիկ են և մեկ արշին երկարություն ունեն: Լիքաթև և սեբդ, սիհի և այլ տեսակի ձկները շատ համեղ են»:

Խազերի ծովը, ծովայինների ասելով, Սև ծովից ավելի մեծ է, ոչ մի ծովի հետ կապ չունի և առանձին մեծ ծով է: Ալեկոծությունը Սև ծովից ուժեղ է: Երկարությունը վերջանում է Ֆաղֆուրի երկրի սահմանի մոտ, որը յոթերորդ կլիմայի վերջն է:

Արևմտյան կողմում Մոսկովի երկիրն է, արևելքում՝ Աջեմի Գիլանը և էոզբեկ, Բուլղար, Կալմախ (Կալմիկ), Չին, Ֆաղֆուր և Կազակի երկրներն են։ Կազակների և Մոսկվայի երկրների միջև ընկած տարածությունը ձմռան սաստկության պատճառով 7 ամիս սառած է մնում։ Կալմախ թափարներն անցնում են սառույցների վրայով և Մոսկվայի երկիրը կողոպտում ու թալանում են։ Վերցրած գերիները վաճառում են Չին, հաթայ ու հեթեն երկրներում և հարստանում։ Գիլանի, Բաքվի, Դեմիր Կափուի և Թերեքի բերդերի շրջանում հաղերի ծովը երբեք չի սառչում, որովհետև այս վայրերը տաք են։

Բաք-էլ-էբվաք կոչված Դեմիր Կափուից դեպի հարավ մի ծոց կա։ Ծովը վերջանում է Դաղստանի սահմանի, Ավարի երկրի, Թերեքի գետաբերանի, մոսկվացիների Թերեք բերդի մոտ։ Ծովը տարածվում է հարավից դեպի հյուսիս, երկարությունը 4000 մղոն է, խորությունը 300 արշին։ Ծովի վրա մոտ հազար նավ կա...

Անցանք հազերի ծովի եզերքի արևելյան դաշտերով և հասանք Շաբուրան մեծ քաղաքը։

Շաբուրանի բնութագիրը։ Շիրվանի վիլայեթի գեղեցիկ քաղաքներից է, սակայն գրանցված է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում։ Հնում կառուցվել է Իսքենդեր շահի կողմից։ Հետագայում, մոնղոլ Հելաթուն եկել, այս քաղաքը ավերել է և կործանել, բնակիչներին ոչնչացրել և տները հողին է հավասարեցրել։ Այնուհետև, նորից վերաշինվել և շենացել է։ Վերջապես Մուրադ խան III-ի վեզիրի էոզդեմիր-զադե Օսման փաշայի կողմից Դեմիր Կափուի գրավման ժամանակ, իրենց հպատակությունն են հայտնել նաև Շաբուրան քաղաքի բնակիչները և քաղաքը սանջաքի բեյի կենտրոնն է դարձել։

Ավելի ուշ, Մուրադ խան IV-ի գահակալության ժամանակ, Շիրվանը գրավող աջեմները, իրենց իշխանությանն են ենթարկել նաև Շաբուրանը։ Ներկայումս Դեմիր Կափուի տերիտորիան սուլթանություն է։ Գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում։ Իրանում, Թավրիզից հետո, իր օդովն ու ջրովը հայտնի քաղաք է։ Ունի 70 մեհրաբ և 70 թաղամաս։ Նշանավոր ջամիներն են՝ Թոքմաք խանի ջամին, Ուշար խանի ջամին, Ուզուն Հասանի ջամին, որի նմանը ոչ մի տեղում չկա։ Մինչև անգամ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան ամեն ուրբաթ օրը, Դեմիր Կափուից մեծ հանդիսավորությամբ եկել և այս ջամիում աղոթք է արել։ Դիտելու արժանի հին աղոթավայր է, որի շորս պատերի վրա եղած նուրբ արվեստի բուկալեմուն նկարները, մարմարները ճարտարապետությունից հասկացողներին հիացմունք

են պատճառում: Քաղաքը գտնվում է Մևսերի հովտում, բարերեր մի վայրում: Ունի 7 նահիյե, որոնք կոչվում են 7 մոլորականների անուններով:

Այստեղից քոչվորների միջով անցնելով, եկանք ծովից հեռու մի ընդարձակ դաշտում ընկած Ձերդ գյուղը, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում և Դադստանի իշխույ Միխալ Շահի խան է: Շահին այն նվիրել է էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան: Հետագայում, թեև աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն նորից Միխալ Շահի իշխանության տակն է մնացել: Ունի 500 տուն, չամի, բաղնիք, բարվանսարա, շուկա, բազար. փոքր քաղաք է: Բնակիչների մեծ մասը Դադստանի կոմուք ցեղիցն են, շատ փաշազերներ են ապաստում: Այստեղից դեպի հարավ (?) ղնացինք և եկանք Դեմիր Կափու բերդը:

Բենդեր-Բաբ, այսինքն Խսենդեր-Ջյուլկարենյեի Բաբ-Է-Էր-վար Բաղաֆի, Դեմիր Կափու բերդի բնութագիրը: Մի քանի այլոժողիցների վկայությամբ այս քաղաքը կառուցել է աբաբական իշխող (?) Խսենդեր Ջյուլկարենյե [Մեծ Ալեքսանդրը]: Ալեքսանդրը պարսիսպր կառուցել տալուց հետո, եկել է այս Դեմիր Կափուի վայրը և ի՞նչ տեսնի, Դադստանի տերիտորիայում, ծովեզերքում ընկած մի հիանալի վայր...

Իր իշխողների հետ խորհրդակցելով, չափել է տվել Դեմիր Կափուի դիրքի բարձրությունը և գտել, որ հազերի ծովը Սև ծովից ավելի բարձր է (1): Այդ պատճառով մտադրվել է հազերի ծովը միացնել Սև ծովին: Գիտնական երկրաչափներ է ուղարկել երկու ծովերի միջև, որոնք երեք օրում հասել են Դադստանի էլբրուս լեռան ստորոտով, Մեղրելիստանի սահմանով դեպի Սև ծովը հոսող Ֆաշե գետի վերջավորությունը: Սրա [Սև ծովի] բարձրությունն էլ չափել են և գտել, որ Սև ծովը հազերի ծովից 20 անգամ⁸⁷ ցածր է (?) ⁸⁸: Այնուհետև սկսել են անհրաժեշտ զործիքներ պատրաստել, սակայն իմաստունները առարկել են և ասել. «Ո՛վ Խսենդեր, դու նշանակված էիր էջուչի պարիսպը⁸⁹ կառուցելու. այս գործը շատ երկար աշխատանք է պահանջում: Թեև այս երկու ծովերի միջև ընկած տարածությունը երեք օրվա ճանապարհ է, սակայն էլբրուս լեռան ստորոտի կայծքարե ժայռերը ծակելու համար մեծ գումար և նույն կյանք է պահանջվում: Իսկ աստղագուշակություն գիտությունը տեղեկացնում է, որ դուք 32 տարի եք սուլթանություն անելու: Կարծում ենք ավելի կարևոր գործեր կան»: Խսենդերը այդ գիշեր մի սոսկալի կորազ է տեսնում և այդ մտքից հրաժարվում է: Հետո Դեմիր Կա-

փութից սկսած, Դաղստանի լեռների միջով, 7 կոնաք երկարություն միջև Սև ծովը, երեք կարգի ամրակուռ պարիսպներ է կառուցել տալիս՝ երեք կարգի խոր խրամներով: Այս պարիսպը Արևելքում գտնվող Իրանի և Թուրանի երկրների, Արևմուտքում՝ Կրփչաքի դաշտի ցեղերի՝ դեղին ցեղի, Ղրիմի և ռուսական ցեղերի միջև սահման է եղել: Ներկայումս էլբրուսի, Դարչանի [Դարիալի] լեռներում երեք կարգի պարիսպ, երեք կարգի խրամ կա, որոնք նվաստս՝ էվլիյաս, տեսել է: Ղրիմից Կոմուքի երկիր գնացող մարդիկ, եթե ուշադրությամբ դիտեն, իրենք էլ կտեսնեն: Ոմանք ասում են, որ Իսքենդերի կառուցած էջուջի պարիսպը սա է: Սակայն անհավանական է: Իբնի-Իսհակի վկայությամբ Իսքենդերի ծնունդից մինչև ռեսուլուլլահ [Մուհամմեդը] 882 տարի է անցել, հիջրեթից մինչև մեր ուղևորության ժամանակը 1057 տարի է անցել: Այդ դեպքում Իսքենդերից մինչև այս օրը 1939 տարի կլինի: Այդ պատճառով պարսպի շատ տեղեր քանդվել են և որոշ մասերումն էլ մնացել են միայն աշտարակներն ու պատվարները, իսկ խոր խրամները ավազով են լցվել: Այս մանրամասները դիտողների համար աննկատ չեն մնում: Թոհթեի պատմությունը ասում է. «Իսքենդերը գետնի խորքում, 70 օրվա ընթացքում, մի տեղում անցք փորել տվեց և այդպիսով խազերի ծովը թափել տվեց Ֆաշե գետի մեջ»⁹⁰: Սակայն նվաստս առարկում եմ: 1050 թվականին, երբ գնում էի դեպի Ազաքի բերդը, իջևանեցի Ֆաշե գետի եզերքին, որի ջուրը կենսատու աղբյուրի ջրի նման մաքուր և անուշ է, իսկ խազերի ծովի ջուրը մահացու թույնից ավելի վատ է. եթե մեկը այս ջրով մաքրվի, իր ծածուկ տեղերը կրակի պես կայրվեն: Այդ ինչպե՞ս է, որ երկրի տակից Ֆաշե գետին խառնվելով հանդերձ, Ֆաշե գետի ջուրը շաքարից ավելի անուշահամ է մնում: Սխալ միտք է: Իսքենդերը իր պարիսպը կառուցել է խազերի ծովի ծայրից մինչև այս Դեմիր Կափուն: Դեմիր Կափուն լեռան ստորոտում, դեպի ծովն իջնող ամրակուռ մի բերդ է:

Դեմիր Կափու բերդի պատկերը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իսքենդեր Զյուլկարնեյնը: Հետագայում, էմեհներից⁹¹ մեկը՝ Յեգիտրին Աբդել Մեհբը, դրավել է օտարների ձեռքից և Դաղստանի բոլոր ժողովուրդները իսլամություն են ընդունել: Այնուհետև, շատ անգամներ պաշարվել է, երբեմն քանդվել, երբեմն վերաշինվել է և վերջապես 986 (1578) թվականին Մուրադ III-ի վեզիր էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան՝ սերդարության աստիճանով, իր անհաշիվ պինվորներով եկել է այս բերդի վրա, նրա իշխողին՝ Զրադ խանին,

կապել ու կաշկանդել է, վիրայով գրավել և իբրև Շիրվանի էյալեթի բարձրապատիվ իշխող, նորոգել և լրացրել է այս բերդը: Մուսուլման ղազինները այս բերդից դուրս դալով գիշերային հարձակումներ են դորժել Շիրվանի երկրի վրա և գրավել են 70 բերդ: Փաշան բերդում 1000 ենիչերի, 4 վաշտ սիփահի, 10 օդա ջեբեջի, 10 օդա բարձր Դերգահի թնդանոթածիգ, 60 թնդանոթ, 500 սնդուկ ռազմամթերք ու այլ հանդերձանքներ է թողել և բերդի պահպանությունը ապահովել է 15 հազար զինվորով: Արդարության և իրավունքի շնորհիվ այս շրջանը շենացել և հարստացել է:

Դրանից հետո Կըփչաքի դաշտի, Չերքեզստանի և Դաղստանի կողմից ճանապարհներ են բացվում և Ղրիմից թաթար զինվորները ռազմամթերքներ և այլ հանդերձանքներ են բերում: Սակայն օդնություն չստանալու պատճառով աջեմները ամառնով գրավում են բերդը: Մուսուլման ղազինները գնում են Դաղստան, ապա Չերքեզստան, իսկ այնտեղից էլ Ղրիմ:

Այս վայրը (Դեմիր Կափուն) շատ բարեբեր է և ներկայումս Աջեմի խանություններից է: Ունի 12 դատավոր, մյունշի, քալանթար, յասավուլ, դիզ-չյոքեն և շիյ-իյեն աղաներ, 2000 դիզ-չյոքեն թուլունգ և 9000 նյոքեր: Ես տեսնվեցի բերդի խանի հետ և նրան հանձնեցի երևանի, Գիլանի ու Բաքվի խաների նամակները: Ծովեզերքում, Կայթաք-խան հրվանդանի մոտ, մեզ ծովափնյա մի մեծ պալատ հատկացրին և լավ հյուրասիրեցին...

Դեմիր կոչվելու պատճառը: Իսքենդերը իր կառուցած պարսպի մեջ մի երկաթե դարպաս է դնում և այնտեղ պահպաններ կանգնեցնում: Մինչև նեշիրվանի⁹² ժամանակներն այս երկաթե դարպասը հաստատ մնում էր իր տեղում, այդ պատճառով էլ բերդը Դեմիր Կափու է կոչվում: Երկրորդ հիմնադիրը նեշիրվանն է, երրորդը՝ Յեզդ Ջերդ շահը, չորրորդը՝ Շահ Իսմայիլը, հինգերորդը՝ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

Բերդի արևմտյան կողմը գտնվում է հազերի ծովեզերքում և ծովի ափքները հարվածում են նրա պարսպի հիմքին: Այս պարիսպները Յեզդ Ջերդ շահից հետո վերաշինվել է հազերի Շահի կողմից և այս մասին ծովեզերքի Իսքեն Կափուսիի վրա ֆարսերեն ոտանավորով թվական է դրված: Ծովի կողմից երևում է նաև Իսքենդերի կառուցած պարիսպը: Որքան հսկա և լայն պարիսպ է: Իշխողները, եթե կամենան, այդ պարսպից մինչև բերդն ընկած վայրը կարող են նավահանգիստ շինել: Ներկայումս աշտարակներն ու պատ-

վարները ծովի մեջն են: Պարսպի երկարությունը ծովեզերքի վրա մեկ նետի մենզիլ է: Բերդը շինված է մի ժայռի վրա, հնգանկյունի ձևով: Նվաստս, թեև շատ ուղևորություններ եմ կատարել, բայց այսպիսի ամրակուռ բերդ չեմ տեսել: Հեռատես վարպետ երկրաչափը այս բերդը կառուցել է երեք մասից և երեք ամուր ու պինդ եռհարկանի դարպաս է կանգնեցրել: Բերդի մի մասը արևելքից նայում է լեռան կողմը, երկրորդ դարպասը բացվում է դեպի քաղաք: Արդանայի պարսպի մեջ երկու դարպաս կա: Կան նաև երկու ամուր դարպասներ, որոնք բացվում են քաղաքի ստորին կողմի վրա: Մեկը Մեսքուրի դարպասն է, որը արևելքից բացվում է դեպի Մեսքերի նահիյեն: Այս դարպասից իրենց սայլերով ու ձիերով դուրս եկողները գնում են դեպի Շամախի բերդը: Իսկ մյուս՝ հարավային կողմի, դարպասից գնում են Կրփչաքի դաշտը, Ղրիմ և Չերքեզստան: Սակայն դեպի Դաղստան ձիու սայլ չի աշխատում, այն աշխատում է միայն մոսկովցիների Թերեք բերդի, Կազանի և Կրփչաքի դաշտի կողմերում: Բերդի երրորդ մասը ծովի կողմն է ընկած, որը այնքան էլ բարեշեն չէ: Վերջերս Կարչաջայ խանը բերդի պահապանների և դիվ-չոքենների համար տներ է շինել: Գիլանի և Բաքվի կողմից եկող վաճառականների ձիերն ու սայլերը բերդի այս մասից են ներս մտնում: Ծովի կողմից էլ այստեղ շատ նավեր են գալիս: Այդ պատճառով բերդը արժեքավոր և կարևոր է:

Բերդը քառակուսի ձև ունի, շրջագծի երկարությունը 11,060 քայլ է, ունի 70 խոշոր աշտարակներ, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ մզկիթ և մեկ մեդրեսե պիտի լինի: Աշակերտների համար Բաքվից սև նավթ են բերում ու ճրագներ վառում... Բերդի շրջապատում 7060 պատվար և որմնախորշ կա: Ամեն գիշեր բերդը լուսավորում են նավթի յուղով, որովհետև բերդը 7 ոխերիմ թշնամիներ ունի. մեկը կազակներն են... սրանք պարսպին չեն մոտենում, որովհետև ծովեզերքում 70 բայլեմեզ թնդանոթ կա: Այս թնդանոթները օսմանյան թնդանոթներ են. այնքան փայլուն են, որ մարդ իր դեմքը տեսնում է նրանց մեջ, ինչպես հայելիի մեջ: Մյուս թշնամիները օսմանցիներն ու Ղրիմի և Կալմրքի թաթարներն են: Հարավից թշնամին Չերքեզն է, հարավ արևելքից՝ Դաղստանի Կոմուքի ցեղը, արևելքից՝ Վրաստանի Թեմրիս խանի երկիրն է: Ահա այս պատճառով բերդում կանոնավոր պահպանություն կա, և հարձակում լինելու դեպքում կրակ են վառում և իմաց են տալիս բերդի բնակիչներին:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Դեմիր Կափու բերդի շինությունները, նշում, որ բերդում կա 1200 հողածածկ տուն, պալատներ, ջամիներ, խանութներ և այլն: Վարդում՝ մոտ 1000 տուն, շրջապատում այգիներ և պարտեզներ կան: Նկարագրում է նաև իսլամական ուստատեղիները:

(էջ 302—312)

ՈՒՂԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՄԻՐ ԿԱՓՈՒԻՑ ԴԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆ

էվ. Չելերին իր ուղևորությունը շարունակում է Դադստանի միջով, կանգ է առնում Ավարների երկրում, Սերիք էլլան քաղաքում, հեթենի երկրում և այլ վայրերում և ապա մտնում է Վրաստան:

Սահմանային Օտետի բերդը Աջեմի իշխանությանն է ենթարկվում: Մենք բերդը թողեցինք ձախ, անցանք Շեքիի բերդի սահմանով և հասանք Ձոխուրիե գյուղը, որը գտնվում է Վրաստանում, Թեմրիս խանի տերիտորիայում: Թիֆլիսի խանին ենթակա մեծ գյուղ է: Ռայաները վրացի ազնավորներ, հայեր և գյոք-դուլաքներ [աջեմ] են: Այստեղից շարունակելով ճանապարհը, եկանք Կախեթ քաղաքը, որը Վրաստանում է, սակայն Աջեմի իշխանությանն է ենթակա: Առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Ժամանակի ընթացքում բերդի որոշ մասերը քանդվել են. շրջագծի երկարությունը 14 հազար քայլ է: Ունի 170 աշտարակ և 3 դարպաս: Բերդում 2000 բարեշեն տուն կա: Ունի նաև ավերված ջամիներ, խան և բաղնիքներ, շուկա և բազար: Զուրը հիանալի է: Գետը սկիզբ է առնում էլբրուս լեռան 9-րդ շերտի ստորոտից և, Կախեթի այգիներն ու պարտեզները ջրելուց հետո, խառնվում Կուր գետին: Օղը քիչ սառը լինելու պատճառով մետաքսը ընտիր չէ: Բնակիչները հայեր, գյոք-դուլաքներ և վրացիներ են: Իշխողն առանձին սուլթանն է. ունի հազար նյոքեր, 12 դատավոր և կազի:

Շահ Իսմայիլը [սուլթան] Սելիմ խանի հետ ունեցած ջրղրրի պատերազմից առաջ, հալանելով այստեղի կլիման, 3 տարի ապրում է այս քաղաքում: Բերդից դուրս, սաթրանջաձև փողոցներում մի մեծ վարդ է կառուցել տալիս, որը նման է Միջին Մաջարիստանի⁹³ Կաշե քաղաքին: Պատերազմի ժամանակ Շահի 100 հազար զինվորները սրի քաշվեցին և միայն ինքը կարողացավ փախչել Ադրբեջանի երկիրը: Այնուհետև, օսմանցի և վրացի զինվորները գալիս են այս քաղաքը և կողոպտում ու թալանում են: Հետագայում այնքան էլ չի բարեշինվել... Ֆերհադ փաշան էրս [Արեշ] բերդը վերակառուցելիս, սրա քարերը սայլերով փոխադրել է տալիս այնտեղ:

Սուլթանը նվաստիս, իբրև պատիվ, մի օրագնացի համար ուղեկիցներ տվեց: Շարժվելով դեպի հարավ, իջևանեցինք Իուտերայ խանի գյուղում: Կուր գետի եզերքին, 1000 տնից բաղկացած, ջամի, խան և բաղնիքով մի գյուղ է: Այստեղից էլ եկանք Թիֆլիսի բերդը:

Թիֆլիսի բնութագիրը: Իրանի երկրի պատմագիր «Շերեֆնամեհ»⁹⁴ հեղինակի վկայությամբ այս քաղաքը հիմնել է Իսքենդեր Ջյուլկարենյնի խաղինեղար Բիթլիսը, որը միաժամանակ կառուցել է նաև Վանի էյալեթի Բիթլիսը: Հետագայում, այն պաշարել են հարյուրավոր ավազակներ, թագավորից թաղավորի է անցել և, ի վերջո, անցել է Վրաստանի իշխող Դավիթ խանի իշխանությանը: Դավիթը, վախենալով օսմանցիներից, ապաստանում է Աջեմի շահի մոտ, թագ է հագնում և իր երկրի վրա խան նշանակվում: Բավական երկար ժամանակ իշխում է և նեշիրվանի նման արդարադատ է լինում, [երկիրը] բարեշինում և հարստացնում է:

Վերջապես, սուլթան Մուրադ III-ի օրոք լալա Ֆերհադ փաշան, անհամար զինվորներով Վրաստանի վրա է գալիս և գրավում Չըղըրի բերդը ու 70 այլ բերդեր: Երբ Դավիթ խանը լսում է, որ մեծ սերդարը գալիս է Թիֆլիսի վրա, Թիֆլիսում իբրև պաշտպան 40 հազար զինվոր թողնելով՝ պատրաստվում է կովի: Մյուս կողմից [օսմանցի] զինվորները մենզիլից մենզիլ անցնելով իջևանում են Շիրվանի դաշտում: Սերդարը նախապես նամակ է ուղարկում Թիֆլիս և առաջարկում է հավատացյալ դառնալ՝ «կամ իսլամական կրոնը ընդունեցեք, կամ բերդը փաղիշահին հանձնեցեք և բերդից դուրս խարջ վճարող ռայաներ դարձեք: Հակառակ դեպքում, նվիրական կրոնի անունով, ձեզ բոլորիդ սրի կանցկացնեմ, ձեր ընտանիքներին ու երեխաներին գերի կտանեմ»: Նամակը ստանում, ծանոթանում են բովանդակության հետ և բոլորը հավաքվում են խորհրդակցության: «Օսմանյուն թող իր ուզածից ետ չկանգնի» ասելով՝ պատգամավորին վռնդում են և փակվում բերդում: Սակայն նախազգալով հետևանքները, նորից են խորհրդակցում և համոզվելով, որ օսմանյան բանակի հարձակմանը չեն դիմանա, բոլորը հեռանում են երկրից և բերդը ամայի թողնում: Երբ մեծ սերդարը իմանում է այդ մասին, իսլամական բանակով հետապնդում է նրանց: Թիֆլիսի մոտ անցնում է Կուր գետը և մի գիշեր ու ցերեկ արագ գնալով, Ջեքեմ բերդի մոտ հասնում է Թիֆլիսի խանին: Նրանք իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով ապաստանել էին անտառում: Մուսուլման դադիները հարձակվելով՝ վրացի կղզրւրաշների գլուխները բաժանում են նրանց մարմիններից: Մեծ հարստություն են ձեռք գցում, դին-

վորներից ամենահետինը մի վահան լիքը ոսկու է տիրանում: Հաղթական սերդարը անմիջապես ենիչերիների աղային՝ 7 օդա ենիչերիներով, ուղարկում է Թիֆլիսի բերդը գրավելու, իսկ ինքը իսլամական բանակով գնում է Զեքեմի բերդը գրավելու: Բերդը գրավում է ամանով և մեջը զինվորներ թողնում: Այդտեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, պաշարում է Քերիմ բերդը: Բերդը չդիմանալով օսմանյան հարձակմանը, ամանով հանձնվում է մեծ սերդարին: Բերդում եղողները փախչում են իրենց դժոխքը:

Նվաստ Զեքեմի բերդը շտեմա: Սակայն երբ անցնում էի Կախեթի բերդի դաշտով, Քերիմի բերդը տեսա, բայց ներս չմտա: Օսման փաշան, որսի ելած առյուծի նման, 27 մեծ ու փոքր բերդ գրավեց այս էյալեթում և բոլորի մեջ զինվորներ ու պահապաններ թողեց: Հետո մենզիլները անցնելով մտավ Թիֆլիսի բերդը, որտեղ մեծ հանգիսավորություններ տեղի ունեցան: Ապա մեծ սերդարը բերդը ամրացրեց և էյալեթում աշխարհահամար կատարեց: Միրմիրանության կարգով կառավարությունը հանձնեց Կասթեմունի էյալեթի մյուսթասարիֆ Սուլաք Ֆերհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշային: Այլ կարիքների ու ռազմամթերքի հետ թողեց նաև 20 օդա ենիչերի, 5 օդա թոփչի՝ 170 ավերված բերդերից...⁹⁵ Վրաստանի մյուս շրջաններն էլ կարգի բերելուց հետո, գնաց պետության մայրաքաղաքը:

Մյուս կողմից, աջեմներն ու վրաստանի քյաֆիրները 7 ամիս պաշարում են Թիֆլիսի բերդը: Բոլոր մուսուլման ղազիները անութության ու սովի են մատնվում և վերին աստիճանի տանջվում: Ստիպված ուտում են իրենց ձիերին, շներին և մինչև անգամ իրենց նահատակվածների դիակները: 7000 աղչեով գնում են Սու-բաշի անունով մեկի շունը և ուտում: Չնայած այդ վիճակին՝ քաջաբար դիմադրում են թշնամու մի շարք տեղերում կատարած հարձակումներին: Աստվածային կամեցողություն: Երբ էրզրումի վալին՝ Մուսթաֆա փաշան, իր անթիվ զինվորներով շտապ կերպով գալիս է բերդը պաշարող սերդարը՝ Իմամ-Կուլի խանը, փախչում է և անսահման քանակությամբ հարստություն, ավար և պաշարեղեն է թողնում պատերազմի վայրում: Բերդում պաշարված ղազիները հարստանում են շատ առատ բարիքներով: Երբ Մուսթաֆա փաշան մոտենում է բերդին, հավատացյալ զինվորները նորից ոգևորվում են: Երկրորդ անգամ մեծ վեզիրի որդին՝ Հյուսնի փաշան, 3000 ուղտի բեռ ցորեն և այլ հացահատիկներ է պահում բերդի ամբարներում: Ներկայումս էլ փոքր բերդում (Քյուչուք Կալա) ամբարներ կան:

Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակից մինչև սուլթան Մուսթաֆայի գահակալությունը այս բերդը [Թիֆլիս] Ալ-Օսմանի ձեռքումն է եղել: Հետո վրացի քյաֆիրները աջեմների հետ միանալով, անսպասելիորեն հարձակվել են և բերդում եղած մուսուլման ղազինները աման կանչելով բերդը շահին են հանձնել և դուրս են եկել այնտեղից: Այդ ժամանակից սկսած [Թիֆլիսը] Աջեմի ձեռքումն է, շատ բարեշինվել ու շենացել է:

Թիֆլիսի բերդի նկարագիրը: Կուր գետի եզերքին, սեպ ժայռի վրա, մեկը մյուսի դիմաց կառուցված երկու բերդ կա, որը Բիթլիսի (?) Թիֆլիս է կոչվում: Կուր գետը հոսում է [բերդերի] միջով: Մի ժայռից դեպի մյուս ժայռը խոշոր կամուրջ է գցված, այնպես, որ հեշտությամբ մի բերդից կարելի է անցնել մյուս բերդը: Մեծ բերդը [Կալայի քերի] Կուր գետի հարավումն է, փոքր բերդը [Քյուչուք կալա] հյուսիսումն է:

Կուր գետը: Մեծ բերդի դաշտահայաց կողմից, բախվելով պարսպի պատերին, հոսում է Փոքր բերդի դռան առջևից և յոթևորոգ կոնաքում, Բաքու բերդի և Դիլան քաղաքի միջև ընկած վայրում, թափվում է Խազերի ծովը: Չրլըրի վիլայեթի լեռներից սկիզբ առնելով, անցնում է Կարա Արղահանից, դիպչում Ախալցխա և Ազդուր բերդերին, ապա հոսում է Թիֆլիսի միջով և թափվում Խազերի ծովը: Շատ մեծ գետ է: Իրանի պատմագիրները ասում են, որ սրա մեջ մոտ 1060 հոսող ջրեր են թափվում: Այս գետի եզերքին, սեպաձև ժայռի վրա Բիթլիսի կառուցած Մեծ բերդի շրջագծի երկարությունը 6000 քայլ է: Սակայն հին շինություն է: Պարսպի բարձրությունը 60 արշին է, ունի 70 աշտարակ, 3000 պատնեշներ և մի կամրջով դուռ, խրամ չունի: Կուր գետի վրա կա ջրի աշտարակ, պաշարման ժամանակ այնտեղից ջուր են խմում: Պարիսպների միջև 600 հողածածկ տուն կա: Խանի պալատը այս բերդումն է: Ունի նաև ջամի, խան, բաղնիք և փոքրիկ շուկա: Փոքր բերդը կառուցվել է ավելի ուշ՝ Յեզդ Ջրոդ շահի կողմից, որը սեպաձև մի ժայռի վրա, քառակուսաձև փոքրիկ բերդ է: Կամրջի ծայրին մի փոքր դուռ ունի: Բերդում 300 տուն և ջամի կա, սակայն բեդիստան և այլ շինություններ չկան: Այս բերդը ընկած է Մեծ բերդի հյուսիսում: Բայց Փոքր բերդի պարիսպները ավելի ամուր են: Աշտարակների վրա 3000 պահապաններ են լինում: Ամեն դիշեր, մթնով, պահապանները խուղա-խուր⁹⁶ են ասում և կանչում: Բնակիչների մեծամասնությունը սամանցիների ժամանակից մնացած սյունիներ են և հանեֆի ու շաֆիի դավանանքներին⁹⁷ են պատկանում: Ուլեմաները շատ են:

Բարիքներից հայտնի են հատիկ-հատիկ ցորենը, ընտիր Թիֆ-
չիսի սպիտակ հացը, սպիտակ և կարմրավուն դեղձը, բամբակն ու
բուրդը, խաղողը: Կուր գետը բերքատվությամբ ոչ մի օգուտ չի տա-
լիս. Բերքը հասունանում է անձրևով: Կուր գետը իր ակունքից
սկսած, շնայած անցնում է 150 գյուղաքաղաքներով, ոչ մեկին օգուտ
չի տալիս, այդ պատճառով Քյոր (կույր) է կոչվել: Մոնղոլները
այս գետին Օուր (Уур) են կոչում, որ նշանակում է անօգուտ: Ջուրը
անուշահամ է, բայց որովհետև շատ ցածրից է հոսում, բարձր տե-
ղերը չի ոռոգում: Բաղնիքները լավը չեն, որովհետև քաղաքում
ջերմուկ կա:

Թիֆլիսի ջերմուկի բնութագիրը: Մեծ բերդի արևելյան կողմում
բնական հոսող տաք ջուր կա, որի մեջ կարելի է ոչխարի գլուխն ու
ոտները եփել: Կամարածածկ, օգտակար ջերմուկ է:

Ախտատեղիներից հայտնի են Իմամ Հեսամ էֆենդիի, Ֆերհադ
փաշայի բեթխուղա՝ Ռիդվան աղայի և Ջեմ Ալի էֆենդիի ուխտատե-
ղիները:

Թիֆլիսը Կախեթի բերդից 5 մենզիլ հեռու է, Արսի բերդից՝ 4
կոնաք, Գենջեի բերդից՝ 4 կոնաք:

Այստեղից 200 ընկերներով 3 թյումեն ճանապարհածախս վերց-
րինք և նեղ ճանապարհով դեպի հարավ 4 ժամ ճանապարհ գնալուց
հետո հասանք Քոսխեթի [Կվիշխեթի] բերդը:

Սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառակուսածև փոքր բերդ է:
Աջիմի իշխանության տակ է, Թիֆլիսի նահիյեն է: Մեզանից աջ, մի
բարձր ժայռի վրա երևաց լորի բերդը: Բերդին մոտ չգնացինք,
միայն ետևից դիտեցինք ու անցանք: Այստեղից եկանք Սուրան
[Սուրամ] բերդը: Թիֆլիսի խանի իշխանությանն է ենթակա, գտնը-
վում է մի ժայռի վրա և փոքրիկ բերդ է, սակայն վերին աստիճանի
անմատչելի, ամրակուռ բերդ է, որի աշտարակներն ու պատնեշները
վերասլաց են: Առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է եղել: Վրաստանի
հնագույն բերդերից է: Բնակիչների մեծ մասը վրացիներ, գյոթ-
ղուլաքներ և հայեր են: Այստեղից դուրս եկանք և 4 ժամ դեպի
արևմուտք գնալուց հետո հասանք Աղդուր բերդը:

Հնագույն Ազդուր բերդի բնութագիրը: Կոչվում է Ալեքսանդրի
Ղուր: «Շերեֆնամե»-ի պատմության վկայությամբ Վրաստանում
կառուցված առաջին բերդը սա է: Կառուցվել է Մեծ Իսքենդերի կող-
մից: Մարմար քարերով կառուցված այս մեծ և չորս անկյունանի
բերդը ցույց է տալիս, որ Իսքենդերի կառույցներից է: Քառակուսի,
հին բերդ է: Վրաստանում, Ախալցխայի տերիտորիայում ընկած

նայիրություն է⁹⁸։ Դեպի հարավ նայող մի դուռ ունի։ Աղան է իշխում։ Ունի մոտ 200 ղինվոր, նաև ջամի, խան, բաղնիք և 40—50 խանութ։ Այգիներն ու պարտեզները շատ են։ Այս վայրը գտնվում է Վրաստանի շեշատ ցեղի տերիտորիայում, բնակիչները վրացիներ են խոսում։

Այնուհետև էվ. Չելերին մի քանի օրինակներ է բերում շեշատցի վրացիների լեզվից, տալիս է գործածական իրերի անունները։

Վրաստանի քաղալուրների սերունդը։ Նեմրուդին⁹⁹ հակառակվող ազգերից առաջինը եղել են հրեաները, հետո վրացիների զադիանի և շեշատ ցեղերը։ Ավելի ուշ գուրիելի, աչք-բաշի, մեգրել ցեղերը։ Սրանք բոլորն առաջացել են հրեաներից՝ Դավիթի ժողովրդից, սակայն հետագայում բնդունելով քրիստոնեությունը առաջնորդվել են Ավետարանով։ Այս ցեղերը 12 լեզվով են խոսում, բարբառները հատուկ են իրենց և չեն հասկացվում։ Իրենց սխալ կարծիքով շեշատ և զադիանի ցեղերի լեզուները ամենաուղիղ լեզուներից են։ Մոսկվացիների [արքայական] գերդաստանը վերջանալու ղեպքում, Վրաստանից տանում են մեկին և թագավոր նշանակում։ Ազնվական ցեղ է։ Վրացի վարդապետները իրենց նախահայրերին հասցրելում են մինչև Քեյքավուսը և նրա միջոցով՝ մինչև վեհափառ Դավիթը։ Այդ մասին պատմում են այսպիսի մի տարօրինակ ավանդություն։ Վրաստանում մի թագավոր / լինում, որին իրեն թագավոր հաջորդում է իր աղջիկը՝ Թեմրեղը (تيمور)։ Սա սկսում է կառավարել հորից ժառանգած երկիրը։ Թագուհին իր աղջկան, արքունիի հասնելուց հետո, տալիս է Բեյդիվան անունով իշխանազունին։ Այդ աղջիկը երեք որդի է ունենում, որոնք մեծանալով՝ Վրաստանը բաժանում են իրենց մեջ։ Մարալե անունով մեծ բեյ-զադեն վերցնում է Քութայիսի երկիրը, որի իսկական անունը Աչք-բաշիի վիլայեթ է։ Այս աչք-բաշի ցեղի սերունդը սկիզբ է առնում վերոհիշյալ բեյ-զադեից։ Միջնակ որդուն՝ Սիմոնին, տալիս են Թավրիզի երկիրը, փոքր որդուն՝ Դադիանիին՝ տալիս են Բաղթի (بغث) վիլայեթը։ Դադիանի ցեղի սերունդը սկսվում է այս Դադիանիից։ Դադիանի բեյը աշխարհաշեն, արդարադատ մի արքա լինելով՝ ամբողջ Վրաստանը հպատակվում է նրան։ Ներկայումս Վրաստանում բոլոր վրացիները Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերին, ինչպես իրենց գլխավոր վարդապետների, հարգանք են մատուցում։ Երբ թագավորները գահ են բարձրանում, նրանց սրերը այս Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերի ձեռքով են կապվում։

Սուլթան Սելիմ առաջինը, Տրապիզոնում եղած ժամանակ, լավ հարաբերության մեջ է եղել Քուլթաշիսի բերդի Աշըք-բաշի բևյի հետ, և փաղիշահ եղած ժամանակ Աշըք-բաշի երկիրը ազատել է խարաջից և սովորական տուրքերից: Մինչև այսօր էլ ազատված են: Միայն ամեն տարի պետության մայրաքաղաքն են ուղարկում գերիներ, րացառիկ գեղեցիկ վրացուհիներ, բազե և սպունգ:

Այստեղից [Աղղուրից] դուրս եկանք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Ախալցխա: Այս վայրի անունը Ախասխա է, սակայն նրա շորս կողմում բնակվող ցեղերը իրենց բարբառով են կոչում: Օրինակ, Ախսկա, Ախրկասե, Ակասկա: Սակայն փաղիշահական դեֆթերխանեում գրվում է՝ «Չըլդըրի էյալեթի մյուսթասարիֆ ալսինչ փաշան»:

Բերդի առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Նեշիրվանը ամեն տարի՝ վեց ամիս, յալլաշի օրերն անց է կացրել Ախալցխայում: Հետագայում շատերի ձևոքն է անցել: «Շերեֆնամեի» պատմության վկայությամբ, էմեի Հեշամ-բին Աբդյուլ Մելիքը Շամից եկել է բազմաթիվ զինվորներով, և գրավելով Հալեպի, Այնթաբի, Մարաշի, Մալաթիայի, Դիարբեքի, էրզրումի և այլ բերդեր, անցել է Վրաստան և գրավել է նաև Ախալցխայի բերդը: Թիֆլիսը և Վրաստանի ու Դաղստանի քաղաքները հպատակեցնելուց հետո, վերադարձել է իր մայրաքաղաքը՝ Շամր: Հետո վրացիները ապստամբել և ամբողջովին հրաժարվել են իսլամությունից ու հպատակությունից: Հետագայում, Ադրբեջանի թագավոր Կարա Կոչունի¹⁰⁰ Կարա-Յուսուֆը գրավել է այս վայրերը, սակայն երբ հանդես է եկել Թիմուրը, Կարա-Յուսուֆը չի կարողացել դիմանալ և ապաստանել է Ալ-Օսման Յըլդըրմ Բայազիդ խանի մոտ: Հետո այս բերդը անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թիմուրը շարժվել է Ուզուն Հասանի վրա, սակայն Ուզուն Հասանը խելացիությամբ համբուրել է նրա ասպանդակը և այդպիսով իր վիլայեթը ազատել է կողոպուտից ու թալանից: Դրանից հետո անցել է Ադրբեջանի պետության Շեյխ Սեֆիի որդի, Իրանի Շահ Իսմայիլի ձեռքը: Սա Ախալցխան յալլաշի վերածելով, ամբողջ Վրաստանի ցեղերը հպատակեցնում և ենթարկում է իրեն: Բայազիդ խանի օրոք նա ավերելով ու քանդելով Ալ-Օսմանի վիլայեթը [երկիրը], հասնում է մինչև Արփա Չուքուրի (Սվազ) և 7 էյալեթ առնում է իր տիրապետության տակ: Այդ ժամանակ Սելիմ խան առաջինը Տրապիզոնի իշխողն էր: Սա, առյուծի նման հասնում է այս շարագործ շահի բանակի հետևից և բոլորին սրի քաշում: Իսկ երբ փաղիշահ է դառնում՝ նվիրական պատերազմի

հերթը [հասկալի է] ասելով, իր բաղաձայնի վիճակներով գնում է Շահ Իսմայիլի վրա և Զրլղրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում Աջեմի 100 հազար զինվորներին սրի է քաշում: Ահա Շահ Իսմայիլի անհեռատես կերպով մինչև Սվազ հարձակվելու արդյունքը: Այդ պատերազմում շահը հաղթելով կարողացավ իր անձն ապատել և Աղրը-բեջան փախչել: Այս պատերազմից հետո Սելիմ խանը ամբողջ վրաստանը իրեն հպատակեցրեց և իր հրամաններին ենթարկեց: Հետագայում սուլթան Սելիմ խանը [Ախալցխան] մի մեծ էյալեթի վերածեց և շնորհեց իր վեզիրներից մեկին:

Զրլղրի էյալեթը 13 սանջաք ունի. ունի նաև մալ և թիմարի դեֆթերդար, դեֆթերի չավուշների էմիններ, չավուշների քեթխուդա և չավուշների քարտուղար:

Սանջաքներն են՝ Օլթի, Խերթիշ [Խերթվիս], Արտենշ [Արտանուշ], Հաջրեք, Արդահան, Փոսխով, Մախչիլ, Ախալցխա (փաշայի սանջաքն է): Փերթերք, Լիվանե, Նըսֆ-Լիվանե և Շեշատ սանջաքները յուրյուք ու օջաքլըք են և ժառանգվում են իբրև սեփականություն:

Խաւեր [ակշեով]. Օլթի — 910.017, Փերթերք — 462.190, Արտանուշ 260.000, Արդահան — 300.000, Շեշատ — 65.000, Լիվանե — 65.000, Խերթվիս — 200.500, Հաջրեք — 365.000, Փոսխով — 206.500. Մախչիլ — 20.322, Աջարա — 200.000, Փեթեր — 400.000:

Բոլոր սանջաքներում եղած զեամբները և թիմարները: Ընդամենը 656 զեամբ և թիմար կա: Օրենքով, ջեբելուների հետ միասին 800 զինվոր ունի Փաշայի զինվորների հետ միասին՝ 1500 զինվոր: Օլթիում 3 զեամբ և 123 թիմար կա, Մեծ Արդահանում՝ 8 զեամբ և 87 թիմար, Արտանուշում՝ 4 զեամբ և 42 թիմար, Հաջրեքում՝ 2 զեամբ և 72 թիմար, Խերթվիսում՝ 13 զեամբ և 35 թիմար, Փոսխովում՝ 12 զեամբ և 68 թիմար, Փեթերում՝ 8 զեամբ և 54 թիմար, Սասինում՝ 7 զեամբ և 4 թիմար, Լորիում՝ 9 զեամբ ու 10 թիմար, Ախալցխայում՝ 10 զեամբ և 17 թիմար, Չաքլեքում՝ 11 զեամբ և 32 թիմար, Խաթլեում՝ 18 զեամբ և 7 թիմար, Իսպիրում՝ 4 զեամբ և թիմար: Պատերազմի զնալու դեպքում 1060 զյուզից տարեկան 320 քիսե եկամուտ է ստացվում, որը ստանում են զեամբի և թիմարի տերերը: Սուլթան Սելիմը փառավոր թուրքայով այս էյալեթը շնորհեց իր սանջաքի փաշային և նրան էրզրումի, Սվազի, Մարաշի, Ադանայի էյալեթների և Զրլղրի վալիների վրա հրամանակատար [ֆերմանբեր] նշանակեց: Օրենքով նրանք ամեն տարի պարտավոր են դիմել նրա պաշտպանությունը նախա-

պես 500 ակչևով մեկնությունը գավառը շնորհվեց էսքիլի Ռամա-
զան էֆենդիին: Ներկայումս 300 ակչևով շերիֆի կաղա է: Կաղին,
ըստ օրենքի, տարեկան 7 քիսե եկամուտ է ստանում, փաշան՝ 80
քիսե: Ունի սուբաշիություն: Չըլդըրի միրմիրանի փաղիշահական
խասը 400.000 ակչե է: Ունի մոտ 2000 կուլ զինվորներ, բերդի աղա-
ներ և 7 օղա փաղիշահական դերգահի ենիշերինների, ջեբեջինների և
թոփջինների աղաներ:

Այն ժամանակ, երբ [էյալեթը] ամեն տեսակետից բարեշեն վի-
ճակումն էր, 1044 (1634) թվականին կըզըլբաշը, առիթը գտնելով,
գրավեց [այս էյալեթը]: Հետագայում, սուլթան Մուրադ IV-ը, Երե-
վանը Աջեմից գրավելուց հետո, Ախալցխան էլ գրավեց: Ներկայումս
վերաշինվում և բարեշինվում է:

Ախալցխա բերդի նկարագիրը: Սեպածե ժայռի վրա կառուցված
քարաշեն, ամրակուռ և հաճելի բերդ է: Երկու դարպաս ունի: Բեր-
դում մոտ 1100 հողածածկ, առանց այգիների ու պարտեզի տներ
կան: Մի դարպասը բացվում է դեպի արևելք, մյուսը՝ արևմուտք:
Ունի 28 մեհրաբ: Վերին բերդում կառուցված սուլթան Սելիմ I-ի
ջամին հողածածկ հնագույն շինությունն է: Այս քաղաքում կապարով
ծածկված շինություններ չկան: Այդ գեղեցիկ ջամիի մինարեն խոր-
տակվել է: Քունբեթ-օղլիի ջամին հողածածկ է և առանց մինարենի:
Ստորին բերդում գտնվող խալիլ Աղայի ջամին նույնպես հին շի-
նություն է, մեծ թվով հասարակություն ունի. սրտառուչ և զվարթ
ջամի է:

Վիլայեթի ժողովուրդը իսլամ է, բոլորը հավատացյալ, կրո-
նասեր մարդիկ են: Օրվա հինգ ժամից բացի, յուրաքանչյուր ջա-
միում Ղուրան և այլ գիտություններ են կարդացվում: Առանձին դար-
ուլ-թեղրիս, դար-ուլ-հադիս և դար-ուլ-կուրաններ¹⁰¹ չկան, բայց գի-
տության ծարավ մարդիկ շատ են:

Բերդից դուրս գտնվող վարոշը նմանապես շատ բարեշեն է: Խա-
ներից նշանավորներն են՝ Դելի Մուհամմեդ խանը, էքմեքջիի և
Իսա Աղա-օղլի խաները: Գեղեցիկ բանջարանոցները շատ են, այգե-
գործությունն ու բերքը առատ է: Վճիտ գետը սկիզբ է առնում Օղե-
լեններից և քաղաքի ցանքատարածությունները ջրելուց հետո, հո-
սում է դեպի էրզուն բերդը և ապա Քոսխեթ բերդի մոտ՝ խառնվում
Արազ գետին: Այս բերդից դուրս գտնվող խրամը կամրջով են անց-
նում: Դրսի վարոշի շուրջը պարիսպներ չկան: Այս վարոշում մոտ
300 փոքր խանութ կա: Բեդիստան չկա: Եղանակը բավականին
խիստ լինելու պատճառով ժողովուրդը առողջակազմ է, քաջ և ան-

մանի: Մասնավորապես վիլայեթի վալի՝ վեղիր Սեֆեր փաշան, որ ծագումով վրացի է, խելացի, հնարամիտ և քաջ անձնավորություն է: Նրա քեթխուդան՝ Դերվիշ-Աղան, նմանապես վրացական ծագումով, բարեսեր և պատվասեր անձ է: Սեյֆի և մյուս ազնվականները հնարագետ և վեհանձն մարդիկ են:

Ախալցխայից դեպի արևելք 6 կոնաք հեռավորության վրա ընկած է Երևանը: Նրանց միջև Կարսի բերդն է: Ախալցխայից մինչև Թիֆլիս 6 մենզիլ է և կարելի է այնտեղ գնալ թե արևելքից և թե սրևմուտքից: Այստեղից մինչև Գենջե դարձյալ 6 մենզիլ է:

ԶԸԼԴԸՐԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ՀՆԱԶԱՆԴ ԲԵՐԴԵՐԸ

Զըլդըրի մոտ գտնվող խերթվիս բերդը 986 (1578) թվականին գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան: խերթվիսի մոտի Ախալքալաքի բերդը նույնպես Լալա Մուսթաֆա փաշան է գրավել: Փերքանի և Մեծ Վալե բերդերը ընկած են երկու բարձր լեռների արանքում: Բարձր ժայռի վրա կառուցված փոքրիկ բերդեր են: Բուն Վրաստանում գտնվող Քուլթայիսի բերդը Զըլդըրից 2 մենզիլ հեռավորության վրա է և Ալքը-բաշ վիլայեթի մայրաքաղաքն է: Սա Լ'րիրաթ լեռան մոտ է և բարեշեն է: Վրաստանի արքայանիստ քաղաքն է: Սելիմ խանի խալիֆայության ժամանակ այս վայրը օջաքլըքի կարգով հյուրում-մեթ է եղել: Խասը 606.000 աղչե է: Հաջրեքի բերդը ընկած է Ախալցխայի ու Արդահանի միջև և Զըլդըրի էյալեթի բարեշեն լիվաներից է: միրլիվայի կենտրոնն է: Գրավվել է Լալա փաշայի կողմից: Բեյի խասը 365.000 աղչե է: Ունի ալայի բեյ և կագի: 500 զինվոր է տալիս: Շեյթանի բերդը 990 (1582) թվականին գրավել է Ֆերհադ փաշան, որը Զըլդըրի մոտ, մի ժայռի վրա կառուցված ամուր բերդ է: Կրզլար կալասին նույնպես Զըլդըրի մոտ, Ջաղ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա կանգնած աննման բերդ է: Ալթուն կալասին քարակերտ է և Կրզլար կալասիից 3 ժամ հեռավորության վրա է: Օդուրիա բերդը Ախալցխայից ոչ հեռու ընկած մի փոքրիկ բերդ է: Ալ բերդը Ախալցխային մոտ է: Փոսխով բերդը Ախալցխայի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Խասերը, զեամեթները և թիմարները վերևում հիշվեցին: Լալա Մուսթաֆա փաշան այն գրավել է 986 (1578) թվականին: 150 աղչեով կազա է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նախկինում Շեշատի երկրում 2 թուղով միրմիրանություն է եղել: Զըլդըրից 7 ժամ տևող հեռավորության վրա է:

Շեշատի բերդը օջաքլըքի կարգով հյուքումեթ է, կագի շունի: Շեշատի երկիրը ապստամբների վայր է: Խարբերի բերդը՝ Արտանուշի բերդի մոտ, մի ձորի եզերքին ընկած անառիկ բերդ է: Արտանուշի բերդը գտնվում է Չըլդըրի էյալեթում և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասն ու զեամեթը վերևում հիշվեց: Ավխեթի բերդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Դեֆթերի-խաքանիում¹⁰² արձանագրվում է որպես Մախչիլ: Անառիկ բերդ է: Բեյի խասը հիշվեց վերևում: Չաղիսմանի բերդը Չըլդըրի մոտ գտնվող անառիկ բերդ է: Ուրիշ բերդեր էլ կան:

Ախալցխայից մինչև Էրզրում ընկած վայրերը: Ախալցխայից վաղար յայլայով անցանք և 4 ժամից հետո եկանք Քինավա բերդը: Նորից դժվարին ճանապարհով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Արդահան բերդը:

Կարա Արդահանի բերդը գրավվել է Սելիմ խան 1-ի կողմից: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ալկե է: Սանջաքում 8 թիմար և 87 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և 200 բերդապահ՝ զինվոր: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր կարող է տալ: 150 ալշեով շերիֆ կաղա է: Նագիբ շունի, մյուֆթին Ախալցխայումն է: Բերդն անառիկ մի ժայռի վրա է. ունի քառակուսի ձև և ամրակուռ է: Ասիթանեի կողմից մեկ օղա ջեբեջիններ ունի: Այս քաղաքում հայտնի է Կիյա փաշայի խրամը:

Արդահանի մոտ եղած բերդերը: Վալեի բերդը 987 (1579) թվականին գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան: Ախարիսի բերդը մոտ է Օլթիին: Փերթեքի բերդը, Հեմազարի բերդը, Մամրվանի բերդը, Նեզերբար բերդը, Ղազի Սեֆեր փաշայի բերդը, Քենզեի բերդը, Կեզանի բերդը և այլ բերդեր, բոլորը գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան:

Այս [Արդահանի] բերդը ցուրտ կլիմա ունի և այդ պատճառով այգիներ ու պարտեզներ չկան: Պտուղները ստացվում են Աջարա բերդից և Թորթումից: Արդահանի բնակիչները հավատացյալ մուսուլմաններ են: Կրոնասեր և պանդխտասեր մարդիկ են: Մեծ մասը զբաղվում են երկրագործությամբ, մի մասն էլ վաճառականներ են: Հեռներում աճում է բյուֆեմ կոչված հիանալի պտուղը: Այս բերդը էրզրումի հյուսիսումն է և նրանից հեռու է 5 մերհալեով: Արդահանից մինչև Կարս մեկ կոնաք է:

Այստեղից քարքարոտ վայրերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Քոլե բերդը: Ախալցխայի տերիտորիայումն է և

կառուցել է Վրաստանի բեյ Լևենդ խանը: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաղիշահական կանոնով բեյի խասը 300.000 ալշե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Բերդը գրավվել է Սելիմ խանի կողմից: Գտնվում է անմատույց ժայռի վրա: 150 ալշեով կաղա է: Ունի ջամի, խան և բաղնիք:

Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք և 8 ժամից հետո հասանք Ինեբի բերդը: Կառուցվել է այդ անունով վրացի իշխանի կողմից:

Չըլդըրը սանջաքի բեյություն է: Բեյի խասը 400.000 ալշե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելունների հետ միասին, 1000 զինվոր է տալիս: Բնակիչները բարեպաշտ մարդիկ են, ապրում են երկրագործությամբ և խնայողությամբ: Ջուրը շատ լավ է, կան հայ, գյոք-դուլաք և վրացի ռայաներ:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս-արևմուտք և 2 ժամից հետո հասանք Մամրվան բերդը: Կառուցվել է վրացի բեյերի կողմից: Գրավել է Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան: Նախկինում սանջաքի բեյի կենտրոն է եղել: Ներկայումս էրզրումի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 203.000 ալշե է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, 500 զինվոր ունի, 150 ալշեով շերիֆ կաղա է: Ունի բերդակալ, աղաբ-աղասի և բերդապահ զինվորներ: Բերդը ամրակուռ և քառակուսի ձևով է կառուցված: Դեպի հարավ նայող մի դարպաս ունի: Ընդամենը 800 տուն կա: Բնակիչները մուսուլմաններ են և Նակշբենդի¹⁰³ միաբանությանը պատկանող կրոնասեր մարդիկ: Ունի ջամիներ, բաղնիք, խան և փոքր շուկա:

Այստեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք էյդ գյուղը, որը Մամրվանի նահիյեում ընկած մուսուլմանական և հայկական գյուղ է: Ապա շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Գյունեք գյուղը, որը էրզրումի էյալեթի նահիյեներից է: Բարեշեն գյուղ և զեամեթ է: Անցնելով Վրաստանի լեռնանցքով, եկանք կանաչազարդ Ումուդում-Դեդե գյուղը: Մի բարձր լեռան ստորոտում, 100 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է: Գտնվում է Եփրատ գետի ափունքում: Նշանավոր Եփրատ գետը բխում է այս գյուղի մոտի մի մեծ քարայրից: Գետում մի արշին երկարությամբ ձկներ կան, որոնք վերին աստիճանի համեղ են: Այստեղ է թաղված Ումուդում-Դեդեն, որի գերեզմանը հայտնի և կարևոր ուխտառեղի է: Այդ պատճառով ոչ ոք չի համարձակվում այդտեղ ձկներ որսալ:

Սակայն մի փարսախս ներքև որսում են: Մարդ այս ձուկը ուտելիս նրա համեղությունից ու անուշահոտությունից հիանում է: Որքան էլ ուտես, ոչ տաքություն կունենաս և ոչ էլ ծանրություն կզգաս: Ումուղում-Դեղեի ուխտատեղին նվիրական վայր է. շեյխը՝ Իբրահիմ էֆենդին, նույնպես նվիրական և բարձր անձնավորություն է:

Այստեղից նորից էրզրումի դաշտով գնացինք և ողջ ու ապահով հասանք էրզրումի բերդը: Առանց մեր հազուստը փոխելու, մեր փաշա էֆենդին ներկայացանք և Երևանի խանի նամակն ու նվերները հանձնեցինք... Այստեղ մի շաբաթ մնացինք: Այդ ժամանակ Երևանի խանից նամակներ ստացվեցին: Խանը գրում էր. «Ձեր Կարսի կուլերը մեր զորականներին նեղություն են պատճառում: Խնդրում ենք ձեր կուլերից մի աղա ուղարկեք, որ զա այստեղ և քարավանները էրզրում տանի»: Տասներորդ օրը նվաստիս նորից Աջեմի երկիրը ուղարկեցին:

(էջ 325—328)

1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

էրզրումից արևելք 11 ժամ գնալուց հետո հասանք Հասան Կալա բերդը, որը նախապես նկարագրել ենք: Բասենի դաշտով նորից դեպի արևելք գնացինք և եկանք Բատելջանլի գյուղը, որ հայկական գյուղ և զեամեթ է: Ապա, 9 ժամ հետո կանգ առանք Մեյտանջեքում, որը Բասենի դաշտում ընկած շեն գյուղ է: 10 ժամից հետո հասանք Մժնկերտ բերդը: էրզրումի էյալեթում է և Խերասան բեյի իշխանության տակ: Բերդը կառուցված է սեպաձև ժայռի վրա, ունի բերդակալ, 150 բերդապահ զինվոր և 200 տուն: Բասենի կաղայում նայիրություն է: ...Այստեղից դեպի արևելք գնալով, անցանք էրզրումի սահմանի վրա գտնվող Խանի ձորը և մտանք Կարսի էյալեթի տերիտորիան: Եղի-Քիլիսե ավերակ վանքը և լեռնանցքը անցնելով, 6 ժամից հետո հասանք Բարդուզ բերդը:

Բարդուզի բերդը Կարսի իշխանության մեջ է. կառուցվել է Ակ Կոյունլի էլ-Մելիք Իզզեդդինի կողմից...

Այստեղից գնացինք Քեջկվան-դուդման բերդը:

Քեջկվան-դուդման¹⁰⁴ նկարագիրը: Փիժենի, Սեֆաքի, էֆրես-յաքի պատերազմների պատմության մեջ մի քանի պատմագիրների կողմից հիշված այս բերդը, Աբբասի խալիֆ էլ-Մուսթենսեր Բալ-

լահի իշխանության օրոք, եկել է մոնղոլ ցեղի Հելաքու խանը, քաղաքը ավերել է և ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել: Հետագայում այս բերդը Կարա-Կոյունլի Կարա-Յուսուֆի շնորհիվ վերաշինվել ու շենացել է, սակայն Թիմուրի ձեռքով նորից ավերվել է: Սուլթան Սուլեյմանի Նախիջևան ուղևորվելու ժամանակ, օսմանյան բանակի առաջապահի հրամանատար Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան գրավել է նաև այս վայրերը: Ներկայումս Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 153.300 ակչե է...

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Ալ-Օսմանի ահմանի ծայրամասը կազմող Կարսի բերդը:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Օսմանյան երկրում Կարս անունով երեք սանջաք կա. մեկը Կարա Դաշլրքի Կարսն է՝ Սելեֆքեում, երկրորդը՝ Մարաշի Կարսը, երրորդն էլ այս Կարսն է:

Սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, Լալա փաշան որպես սերդար, իր հետ վերցնելով Անատոլիայի վեզիր Ջաֆեր փաշային, Շամի վեզիր Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշային և Բլանլի Ալի փաշային, 100 հազարանոց բանակով գալիս է և կանգ առնում Կարսի հողում: Նա անհրաժեշտ է համարում վերաշինել ու շենացնել աջեմների ավերած Կարսի բերդը և ձեռնարկում է այդ աշխատանքներին: Ռումելիի փաշան, Մահմուդ փաշայի ձեռքով, քառանկյունի սպիտակ մարմարի վրա արաբերեն լեզվով ու ջելի տառերով գրել է տալիս հետևյալ գրությունը և ամրացնում ստորին վարոշից դեպի հարավ նայող դարպասի վրա. «Հիմնեց այս նվիրական բերդը թագավորների մեծը՝ Ֆիրուզ Ագայը: Մեծն Աստված օգնի նրան: Մեր տերը՝ սուլթան Մելիք-Բզեզդին Բյզուլլահի իշխանության օրոք, անվանի Սուլթան Քերիմ-էդդինի աղջկա օժանդակությամբ կառուցեց: Աստուծո լույսը նրա գերեզմանի վրա լինի»*:

(է, 330)

Երկրորդ հիմնադիր Լալա փաշան այս հնագույն հուշարձանը մեծ խնամքով իր տեղն է դնում և ցույց է տալիս բարեգործ մարդ-

انشاء هذه القنعة المباركة آصف الملوك فيروز آفای اعز الله *
انصاره في ايام مولانا السلطان الملك عز الدين ابدالله دولة
باعناية بنت السلطان كريم الدين المعرفة نور الله قبرها و مرقدھا.

կանց: Բերդը 70 օրվա ընթացքում վերակառուցում և հոգում է բոլոր ռազմամթերքների և այլ հանդերձանքների կարիքը...

Այնուհետև, էվ. Ջելբին պատմում է մի առասպելական սրբի զերեզմանի մասին, որի վրա կառուցված է Հասան-Հերգանիի ջամին:

...Կարսի էյալեթում աշխարհահամար է կատարվում: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքումն է և փաղիշահական հրամանները գրվում են այսպես. «Կարսի էյալեթի մյուսասարրիֆ իմ վեզիր այսինչին»: Աջեմի սահմանի վրա է: Քանիցս արփալքի կարգով վեզիրներին է շնորհվել: Ներկայումս փաշան 600.000 աղչեի փաղիշահական խաս ունի: Նախկինում եղել է էրզրումի սանջաքը: Դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին և այլ պաշտոնյաներ չկան: Սանջաքները հետևյալներն են՝ Փոքր Արդահան, Խոջուջան, Զարեշատ, Քեջվան, Վրիշան: Կարսի փաշայի կենտրոնն է: 7 զեամեթ և 102 թիմար կա: Զեբելունների և փաշայի զինվորների թիվը 3000 ընտիր զինվորների է հասնում: Քանիցս դուրս է եկել Աջեմի 7—8 խանությունների դեմ: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, 300 աղչեով կազա, բերդակալ, 7 աղաբի աղաներ, 3 օդա ենիչերի, մեկ օդա ջեբեջի և մեկ օդա թոփչի: Զորբաջիները իրենց մարդկանցով միասին էրզրումումն են մնում: Կա 1500 բերդապահ զինվոր: Վանի, Կարսի և Ախալցխայի կուլերը (զինվորները) սահմանի վրա են գտնվում և հայտնի են իրենց քաջությամբ ու համարձակությամբ:

Եփրատ գետի ափին, Բիրեջիկի բերդի առաջ գտնվող գետանցքի նավերի եկամուտը, ինչպես նաև Հալեպի էյալեթի Սրուջ և Մենբեջ գյուղերի եկամուտները արձանագրված են իբրև Կարսի բերդի զինվորների օջաքը: Այնպես, որ այդ տեղերից տարեկան 70 բեռ աղչե ոռճիկ են ստանում: Կարսի էյալեթը 10 կաղա ունի: Իսկ ամեն մեկ կաղան՝ 8 նահիյե: Ունի նաև շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, այաններ և էշրաֆներ:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Կառուցված է հյուսիսային կողմում, մի թնդանոթի մենզիլի հեռավորության վրա գտնվող բարձր լեռան գագաթին: Այս բերդի միջնաբերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, մի ժայռի վրա: Ստորին պարիսպը գտնվում է մի հարթության վրա: Ընդամենը հինգ կարգի ամուր պարիսպներ ունի: Բերդի դարպասը նայում է դեպի արևելք: Վերին բերդ կոչված միջնաբերդի դարպասը բացվում է դեպի արևմուտք և երկաթե ամուր դարպաս է: Պարիսպների միջև բերդակալի տուն և 200 լեենդների տներ կան: Ռազմամթերքը առատ է և կանոնավոր: Միջնաբերդում շուկա, բազար, խան

և բաղնիք չկան: Այս բերդից ցած գտնվող վարոշը պարսպի նման է: Երկու կարգի ամրակուռ պատեր կան: Երկաթե երեք դարպասներ ունի: Դարպասներից ներս լիքը հրացաններ և բազմատեսակ ռազմական գործիքներ կան: Դռնապաններն ու հսկողները միշտ պատրաստ են: Այս դարպասներից մեկը բացվում է դեպի արևմուտք՝ էրզրումի կողմը և կոչվում է Սու-Կափուսու, մյուս դարպասը բացվում է դեպի Կաղզման և կոչվում է Օրթա-Կափու: Երրորդը բացվում է դեպի արևելք՝ Երևանի կողմը և կոչվում է Բահրամ փաշա-Կափուսու: Բերդի պատերի վրայի պահակատներից բերդապահները գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում և մութ գիշերներին ջահերով լուսավորում են բերդի պարիսպներն ու դարպասները: Վարոշի պատերը այնքան էլ բարձր չեն, բայց շատ ամուր են և քարաշեն: Ստորին բերդի շրջապատի խրամի տեղում լիճ է: Այն գրավում է Բահրամ փաշայի տնից մինչև Օրթա-Կափուն ընկած տարածությունը: Զուրը հիանալի է: Այս կողմից բերդին տիրանալը անհնարին է: Բերդի շրջապատում 220 խիստ ամրակուռ աշտարակներ կան, ինչպես նաև 2080 պատնեշ և պատվարներ: Այս մեծ ռաբաթի շրջագծի երկարությունը 5700 քայլ է:

Շինությունները: Այս բերդում մոտ 3000 ալանի, էշրաֆի և արհեստավորների տներ, 47 մեհրաբ, ջամի և մզկիթներ կան: Դրանցից միայն ութի մեջ ուրբաթի սալավաթ է կարդացվում: Ամենահինը Հալա փաշայի կողմից կառուցված Շեյխ Հասան-Հերգանի ջամին է... հետո Վալիզե ֆենդիի ջամին է՝ ջրի դռան մոտ, Սուլեյման ֆենդիի ջամին է... Հյուսիսին քեթխուդայի ջամին, որը Կըզըլ Քիլիսե անունով մի մեծ վանք է եղել, և փաղիշահի ֆերմանով ջամիի է վերածվել ու խավարից ազատվել:

Հողը բարեբեր է և բերքառատ: Քարուկրից կառուցված բեդիստան չկա, բայց 200 խանութ կա: Հինգերորդ կլիմայի կենտրոնում գտնվելու պատճառով ձմեռը շատ խստաշունչ է լինում. այդ պատճառով էլ այգիներ ու պարտեզներ չկան: Սակայն բերքը, հացահատիկը շատ առատ է: Բնակիչները շատ առողջ են և վաճառականությամբ ու երկրագործությամբ են ապրում: «Հռչակը փորձանք է» ասելով, բնակվում են հասարակ, միահարկանի, փայտաշեն տներում: Ուլու ջամիի մոտի փաշայի պալատը բարեզարդ է. այս պալատի մոտ մի շարիաթի դատարան կա...

Էվ. Չելերին Կարսից գնում է Ախալցխա և այստեղ էրզրումի փաշայից իր բերած նամակը հանձնում է տեղի փաշային: Փաշան և իր ալանները հերքում են աշխատի քարավանների կողոպտելու մասին Երևանի խանի գանգատը և այդ հա-

մարում աջեմների ու կաղզվանցիների կողմից կազմակերպված զրպարտություն: Այստեղից էլ. Ջեյերին մի կոնաք ճանապարհ գնալուց հետո, անցնում է Արազ գետը և կանգ առնում Կաղզմանում:

Կաղզման բերդի բնութագիրը: Գտնվում է Արազ գետի հարավային կողմում, որը համարվում է Ադրբեջանի տերիտորիան: Արազ գետը սկիզբ առնելով արևմուտքից՝ Բինգյուլի լեռներից, անցնում է բազմաթիվ քաղաքներով ու բերդերով և հոսում դեպի արևելք: Արփա-շայր Փիլեազդի լեռան մոտ միանում է Արազ գետին:

Կաղզման բերդը թեև գտնվում է Ադրբեջանի տերիտորիայում, սակայն Ալ-Օսմանի էյալեթն է: Կառուցված լինելով նեշիրվանի աղջիկներից մի անարատ կույսի կողմից, կոչվել է նրա անունով: Շատ արքաների ձեռքն անցնելուց հետո, անցել է Ուզուն Հասան շահին, նրանից էլ գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում [սուլթան] Սուլեյման խանին հպատակություն է հայտնել և Կարսի էյալեթում առանձին սանջաք է եղել: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, 900 զինվոր: 150 ակշեով կազա է: Ունի նաև բերդակալ և 300 բերդի զինվորներ: Սահմանված ոռճիկները ստացվում են աղահանքից:

Բերդի արևմտյան կողմում կա մի մեծ և հարուստ աղահանք: Կա նաև հազվագյուտ ջրաղացի քարի հանքավայր, որտեղից ջրաղացի քարեր են տանում Աջեմի երկիրը, էրզրում և այլ երկրներ: Այդ քարը Կաղզմանի լեռներից է ստացվում:

Այս լեռներից է ստացվում նաև վիրե քարը, որը վիրաբույժները մերհեմի¹⁰⁵ են վերածում և վերքերի վրա դնում: Այս լեռներից են ստացվում և պատրաստվում նաև ոսկերիչների խողովակ, սափրիչների սրելու քար և այլ տեսակի քարեր: Երկու տեղում ոսկու և արծաթի հանքեր կան: Բայց որովհետև ծախսը եկամտից ավելի է, առայժմ չեն շահագործում:

Բերդը կառուցված է մի հարթավայրում, բայց ամրակուռ, քառակուսի ձևով փոքրիկ բերդ է: Վերևում և ներքևում 700 տուն կա... Թեև առևտրական քաղաք չէ, բայց սահմանի վրա է: Երևանի արևմուտքում գտնվող և երևացող Աղրի-դաղը Կաղզմանի մոտ է: Աշխարհում նշանավոր և բարձր լեռներից մեկն էլ այս է: Թուրքմենների յայլան է:

Արազի եզրին գտնվելու պատճառով Կաղզմանի կլիման տաք է: Ամենուրեք այգիներ ու պարտեզներ կան: Բնակիչները ուղղամիտ, հանդարտ, հնազանդ մարդիկ են, զեղեցիկները շատ գրավիչ են: Հաճոյասերները ընդհանրապես աջեմի երգեր են երգում, լավ ձայն ունեն, հաճելի բնավորությամբ մարդիկ են:

(էջ 323—325)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՄԵԶ ՀԱՆԳԻՊԱԾ ՄԵՆԶԻՆԵՐԸ

Մաղազ բերդը Վրաստանի տերիտորիայում է։ Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ, ըստ հին օրենքի, մերլիվայի կենտրոն է եղել։ Ներկայումս Կարսի նահիյեներից է։ Բերդը կառուցել է Իրանի շահ Մուղազ խանը։ Հետո անցել է Ակ Կոյունլի սուլթանների ձեռքը։ Նրանցից գրավել է Շահ Իսմայիլը։ Հետագայում գրավել է սուլթան Սուլեյման խանը։ Բերդակալը բերդի իշխողն է, ունի 150 բերդապահներ...

Բերդի կողքով հոսում է Արփա-չայը։ Այս գետը հոսելով Վրաստանից, անցնում է այստեղից և Թեքելի գյուղի մոտ խառնվում է Արաղին։ Այս Մաղազբերդը սահմանակից է Աջեմի Շորագյալ բերդին։ Սակայն Շորագյալ բերդը Աջեմի ձեռքում է, իսկ Շորագյալի բոլոր նահիյեները մնացել են Կարսի իշխանության տերիտորիայում։ Երկուսի միջև Արփա-չայը սահման է կազմում։ Դիմացի՝ արեւելյան, կողմը Աջեմին է պատկանում, իսկ արեւմտյան կողմը Կարսի հողումն է։ Այս բերդի ետևում, մի մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Ան [Անի] բերդը, որը Կարսի իշխանության մեջ է։ Մի ժայռի վրա ընկած, քառակյունի, ավերված փոքրիկ մի բերդ է։ Ասում են, որ նեշիրվանն է կառուցել։ Բերդի ներքևում բարեջեն մի գյուղ կա, որը զեամեթ է։ Ռայաները հայեր են։ Այս Ան բերդի ու Կարսի միջև է գտնվում Իթի-Նեխի լեռը, որը Կարսի ետևումն է և նրանից մի կոնաք հեռու է։

Այս բերդից դուրս գալով, անցանք ընդարձակ, կանաչազարդ վայրերով և հասանք Զարիշադ բերդը։

Զարիշադ բերդի բնութագիրը։ Կառուցվել է Իրանի շահերի կողմից։ Այստեղ մեծ թվով աջեմներ խիստ մեծ դառնություն* են անցկացրել, այդ պատճառով էլ այս բերդը կոչվել է Զարիշադ։ Ներկայումս Կարսի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է։ Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի։ Նվիրական պատերազմի ժամանակ 1200 զինված զինվոր կհավաքի... Բերդը գտնվում է մի բարձր ժայռի վրա, քառակյուն, ամրակուռ բերդ է։ Ներսում և դրսում ունի 300 տուն... Ընկած է Կարսից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա և մի կոնաք հեռու է։

Այստեղից նորից դեպի արևելք շարժվեցինք և 9 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Խալըշ գյուղը, որը Աջեմի տերիտորիայում և Երևանի իշխանության տակ է գտնվում։ Այստեղից գնա-

* Թուրքերեն — (زارشاد) — գարի շեդիդ։

ցինք Կարա-Թիբի գյուղը, ապա 12 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Ուլքիլիսեի մենզիլը: Ասում են, որ Ռումի կայսրն է կառուցել: Այս երեք վանքերից մեկում հայ աղջիկներ (կույսեր), մյուսներումն էլ հույներ և հայերն են ապրում: Աջեմի երկրի այս Ուլքիլիսեի հնագույն վանքը, մեկ էլ նախիջևանի ճանապարհի վրա գոտնըվող Յետի-Քիլիսեի տաճարը նշանավոր են: Սակայն սրանում [Ուլքիլիսեում] երեւելի հուշարձաններ չատ կան: Այս վանքումն է պատրաստվում միւրում-յաղը (մեռոն), որն իսկապես տարօրինակ է: Մի մետաքսյա գորգի վրա գնում են կաթսան, տակը կրակ են վառում և եփում են կաթսայի մեջ լցված բույսերն ու ծաղիկները: Կրակը գորգի վրա չի ազդում և նույնությամբ մնում է: Հետո այս բույսերի ջուրը, այսինքն յուղը լցնում են հատուկ ամանների՝ կումկումների (գյուզյում) մեջ և իբրև շնորհավորանք տանում են Ֆրենդիստան, իսկ այնտեղից ուխտի են գալիս այս վանքը: Այդ յուղը գործ են ածում տարբեր հիվանդությունների, վերքերի համար: Նրանց սխալ կարծիքով ունենում է ազդեցություն:

Տարօրինակ բան: Այս վանքի բակում, բարձր կամարի տակ, օդում կախված մի հաստ երկաթ կա: Միշտ այդպես մնում է պարապության մեջ և ոչ մի կողմից ոչ մի բանի չի կաշում ու ոչնչի վրա չի հենվում: Քրիստոնյաների սխալ կարծիքով այդ ուղղահայաց երկաթը մնում է [օդում] առաքյալ Շմավունի հրաշքի շնորհիվ: Ուրոշ մուսուլմաններ տեսնելով այդ հավատում են դրան, որովհետև այդ ուղղահայաց երկաթը սոսկալի քամիների ժամանակ տատանվում է: Որպեսզի ոչ ոք դրան ձեռք չտա, վարդապետները նրա շուրջը ծառի ճյուղերից ամուր ցանկապատ են շինել: Նվաստիս կարծիքով սա հրաշք չէ, այլ հնարագիտություն:

Ուղղահայաց երկաթի հնարագիտությունը: Շենքը կառուցող վարպետը այս երկաթե փոքրիկ սյունի վրա նախապես բարձր կամար է կապել: Ամենաբարձր գագաթի կենտրոնում մի մեծ մագնիսական քար է դրել: Մի ուրիշ մագնիսի քար էլ՝ երկրաչափական հաշվով, դրել է այդ գագաթի վրա և դիմացը: Այս փոքր երկաթե սյունը երկուսի միջև է գտնվում: Երկու մագնիսական ուժեր հավասարազոր են, այդ պատճառով էլ սյունը այդպես օդի մեջ կախված է մնում: Այնպես, որ այստեղ ոչ առաքյալների, ոչ Շմավունի հրաշքը կա և ոչ էլ թիլիսման: Բոլոր դիտողները հիանում ու ապշում են: Ես՝ նվաստս, իմ կարճ խելքով, այդպես մտածեցի: Աստծով, կարծում եմ, որ չեմ սխալվել:

Վանքը ունի մոտ 500 վարդապետներ: Աջեմի և Ալ-Օսմանի

կողմից ամեն գիշեր 500—600 ձիավորներ են գալիս այստեղ իջևանելու: Վարդապետները կարպետներ ու պարկեր են հանում և հյուրասիրում են եկվորներին: Յուրօրինակ քրիստոնեական մեծ վանք է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, Արազ և Զանգի գետերն անցանք և երկրորդ անգամ եկանք Երևան:

...Երևանի բերդի խանից նամակներ վերցնելով նորից ուղևորվեցինք դեպի էրզրում:

ՄԵՐ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՐԵՎԱՆԻՅ ԷՐԶՐԱՌԻՄ

Երևանից դուրս եկանք 700 մարդուց կազմված քարավանով և 5 ժամ հետո հասանք Աբղալլար գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով աջեմական գյուղ է: Գրավման ժամանակ Կարսի տերիտորիայում էր, ներկայումս ենթակա է Աջեմին: Այդտեղից 4 ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Աբարան գյուղը: 500 տնից բաղկացած Գյոքդուլաքի գյուղն է: Այդտեղից կանաչազարդ վայրերով դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Շարաբ-խանե գյուղը, որը մի ժայռի վրա գտնվող, ուխտատեղիով, 300 տնից բաղկացած, անթիվ այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն գյուղ է: Կարսի տերիտորիայում զեամեթ է: Այդտեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, 4 ժամ լեռան ստորոտով ճանապարհ անցանք և հասանք Բեքեմ գյուղը: Հնում Ուզուն Հասան շահի աղջկա գյուղն է եղել և նրա անունով էլ Բեքեմ է կոչվել, որովհետև աջեմները շահերի աղջկան բեքեմ են ասում: Կարսի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած գյուղ է, բնակիչները հայեր և վրացի ազնավորներ են: Թուն մեծ քաղաքը խավարյալ Թիմուրը ավերել է և ներկայումս Արփա-չայի եզերքին պարզ նրկում են շինություն հետքերը: Այդ շինությունների մեջ 7 բարձր գմբեթներ կան, որոնց մեջ են նաև Ակ-Կոյունլի շահեր՝ Մեջենդի խանի, Ուշար խանի, Օթֆիբայ խանի, Գյուլնուզ-բայ խանի արձանները իրենց գահերով. որը պառկած է, որը նստած, կարծես կենդանի լինեն: Յուրաքանչյուր գերեզմանաքարի վերևում փորագրված է անունն ու պատկերը, մահվան պատճառը և թվականը: Այս ավերակ քաղաքի շրջապատում մեծ յայլաներ կան: Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք մադաոտ, ճահճոտ և աղոտ վայրերով և հասանք Շորագյալ բերդը: Շորագյալ բերդի բնութագիրը: Սուլթան Հյուսեյին Բայկարան¹⁰⁶ այս քաղաքի կողքով հոսող Արփա-չայի շրջանի օղը շատ է հավա-

նել և իմաստուն Շորագերի խորհրդով կառուցել ու բարեշինել է այս բերդը: Հետագայում, Կարա-Յուսուֆի տիրապետության օրոք, Թիմուրը ավերել է այն: Հետո նորից վերաշինվել է, սակայն Նախի-ջևանի վրա արշավելիս սուլթան Սուլեյման խանի բանակի առաջապահները ավերել են այս բերդը: Ներկայումս Արփա-չայի եզերքին երևում են Թիմուրի կողմից ավերված բազմաթիվ կամարների և մեծ գմբեթների հետքերը:

Ինչպես պատմագիր Թոհթեն է գրում, երաժշտական գիտության 48 բարդություններից մեկը՝ շուրագերի թերթիբը, այդ գիտնականը հորինել է քաղաքը բարեշինելու ժամանակ և իր անունով Շորագեր¹⁰⁷ անվանել:

Այս քաղաքի ամբողջ ժողովուրդը, մեծ թե փոքր, իսկապես զբոսասեր և հաճույասեր մարդիկ են, աջեմի ձևով շուրագեր և սրտաուռ երգեր են երգում:

Քաղաքը այնքան էլ բարեշին չէ, բերդը ավերված է: Ունի 300 տուն: Նահիյեների մեծ մասը ընկած լինելով Արփա-չայի մյուս ափին, մտնում են Երևանի խանության մեջ, իսկ այս ափինը՝ Կարսի: Այստեղ ևս Վրաստան է համարվում, քանի որ Արաղ և Զանգի գետերից հյուսիս՝ 40 կոնաք տարածությամբ [երկիրը], սկսած էլբրուսից մինչև խազերի ծովը, Դաղստան և Վրաստան է համարվում: Արևմուտքից սահմանակից է էրզրումին:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևմուտք և 5 ժամվա ընթացքում 6 գետ անցանք: Բոլորը փոքր գետեր են, որոնցից մի քանիսը Վրաստանից, մի քանիսն էլ բխում են Աղզուրի լեռներից, անցնում են այս գյուղերով և թափվում Արաղ գետի մեջ: Ճանապարհների մի մասը ճահճոտ է: Մենք հասանք Քեչդի նահիյեն: Ունի մի գետ, որի անունը հայտնի չէ: Սուլթան Մուրադ խանը Երևան գնալիս, անցել է այս գետով և իր փաղիշահական տաղաձարի մոտ մի սոֆա¹⁰⁸ է կառուցել տվել, որի հետքերը մինչև հիմա երևում են: Կարսի այանները նրա շորս կողմը լավ ծառեր են տնկել և վեր են ածել նամազավայրի: Ճանապարհորդների իջևանելու համար կանաչազարդ մի վայր է: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բուլաք գյուղը, որը Կարսի զեամեթի տերերից մեկի՝ Չալըք Սեֆի աղայի ազատ զեամեթն է: Ունի 300 տուն: Այստեղից եկանք Կարսի բերդը: Մի գիշեր դիզտար Ալի Աղայի մոտ հյուր մնացինք և առավոտյան բոլոր բարեկամներին հրաժեշտ տալով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Դուշ Կիյա մենզիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է և 800 տնից բաղկացած զեամեթ

գյուղ է։ Այդտեղից անցանք վերելքներով ու վայրէջքներով, եղևնու անտառներով ծածկված բարձր վայրերով և եկանք Վերնիշան մեն-զիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է, անցյալում սանջաք է եղել։ Գրանցված է Արաղ գետի դիմացի ափի, Վանի էյալեթի Բայազիդ բերդի տերիտորիայում։ Ներկայումս Կարսի ալայ-բեյը այստեղ է նստում։ Գյուղը 300 տուն ունի։ Այստեղից դեպի հյուսիս, երկու մենզիլ հեռավորության վրա Ախալցխան է։

Այստեղից դաշտերի միջով դեպի արևմուտք գնացինք և եկանք Զինխան բերդը։ Կարսի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ է։ Այստեղից անցնող թիմարատերերից տուրք են առնում։ Կարսի փաշայի սուբաշիույթյունն է։ Բերդը քառանկյունի է, հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ։ Հարցրի բերդի բնակիչներին, նրանք էլ չգիտեին։ Փոքր բերդ է։ Բնակիչները շատ համառ մարդիկ են։

Դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք եղևնու ծառերով պատված ճանապարհներով և հասանք Սողանլի-Բելի անունով մեծ դերբենդը։ Ռումում, Աջեմում, Բելիում և Բուխարայում հայտնի մի քաղաք է, որտեղից անցնող վաճառականների և ուրիշների մեջքը կոտրվում է։ Հազար ու մի տանջանքով այստեղից էլ անցանք և եկանք Կոմի-Դամի գյուղը։ Բասենի սանջաքի տերիտորիայում, Արաղ գետի եզերքին ընկած 150 տուն ունեցող գյուղ է։ Այգի ու պարտեզ չունի։ Այստեղից դաշտերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բասեն գյուղը։ Ունի 300 տուն, էրզրումի վիլայեթի գրանցողի՝ Ջաֆեր էֆենդիի զիամեթն է։ Այստեղից առաջացանք, անցանք Արաղի վրայի Չոբան-Քյոփրյու կոչված կամրջով և հարթ դաշտերով շարունակելով մեր ճանապարհը, նորից եկանք Հասան-Կալա բերդը։ Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և ապահով կերպով էրզրում մտանք...

Այնուհետև, էվ. Զելեբին պատմում է, որ որոշ ժամանակ անց էրզրումի վալին փաղիշահական հրովարտակ է ստանում, որով հրամայվում է բոլոր զինվորական ուժերը հավաքել և Կարսի դաշտում պատրաստ լինել պատերազմի։ Այս կապակցությամբ փաշան էվ. Զելեբին ուղարկում է Ջանջայի և Թորթումի սանջաքները։

(էջ 338—348)

ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴԵՊԻ ԲԱՅՐՈՒՐԴ, ԶԱՆԶԱ, ԻՍՊԻՐ, ԹՈՐԹՈՒՄ

ԵՎ ԱԿՉԱ-ԿԱԼԱ

Մեր փաշա էֆենդիից վերցնելով փաղիշահական հրամանը և բերդերի աղաներին հասցեալոված նամակները, 9 ծառայողներով գնացինք զինվոր հավաքելու։

էվ. Զելեբին, իր սովորութեանը համաձայն, հիշում է իր անցած բոլոր գյուղերն ու վայրերը: Նշում է նաև, որ «էրզրումի էյալեթի՝ Քղի սանջաքի լեռներում երկաթի հանքեր կան, որից թնդանոթի գնդակներ են ձուլում: Այդ բարձր լեռնով հարյուրավոր հոսող ջրեր են անցնում երկաթի հանքերի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Այդ պատճառով այդտեղից հետո Եփրատի ջրի համը փոխվում է»:

Զելեբին կանգ է առնում Ակշա-Կալայում:

(էջ 324)

Ակշա-Կալայի բնութագիրը: Թորթումի սանջաքում է և Վրաստանի հողում: Վրաստանը իր իշխանութեան տակն առնելու համար կառուցել է Ուլամե փաշան: Սակայն ժամանակի ընթացքում բերդը ավերվել է: Բերդակալ և բերդապահներ չունի: Գտնվում է Թորթումի հյուսիսում: Ունի 600 տուն, ջամի, խան, բաղնիք, փոքր շուկա: Բայազիդ-Վելին իր շեհադեութեան շրջանում, Տրապիզոնում վալի եղած ժամանակ պաշարել է այս բերդը և զրավելիս դժվարություններ է կրել: Գրավելուց հետո որոշ տեղեր ավերել է...

Այստեղից եկանք Զաթջա՝ Գյումյուշխանե, քաղաքը... Վիլայեթի բոլոր այսանները հավաքվեցին և փաղիշահի հրամանը կարդացին: «Լսում ու հնազանդվում ենք», ասացին բոլոր կուլերը: Բերաթով ապահարկ մյուսելիմները (տապարակիրներ) պատրաստվեցին Երևանի արշավանքին: Մենք էլ սկսեցինք քաղաքը դիտել: Այս քաղաքում Մեծ Իսքենդերի իմաստուն Ֆիլկոս-Յունանին արժաթի հանքեր է գտել և Իսքենդերին խորհուրդ է տվել քաղաքը բարեշինել: Հետո քաղաքը անցել է վրացիների ձեռքը: Ավելի ուշ Ադրբեջանի արքայի՝ Ուզուն Հասանի ձեռքն է անցել: Ուզուն Հասան շահը էբու-էլ-Ֆեթհի¹⁰⁹ հետ Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում պարտության է մատնվում և բերդը անցնում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի ձեռքը: Այդ ժամանակ այստեղ գտնված արժաթի հանքի նմանը ոչ մի երկրում չկար: Քաղաքը այդ ժամանակ կոչվել է Գյումյուշ-խանե, սակայն Ալ-Օսմանի արքունական դեֆթերում գրանցված է որպես Զաթջա: Ամբողջ բնակչությունը ազատված է ամեն տեսակի տուրքերից: Փոխարենը պարտավոր են արժաթի հանքերը մշակել: Քաղաքը ներկայումս օսմանցիների ձեռքում է, ունի մոտ 70 արժաթի հանքավայր, որոնց մի մասը մշակվում է, մի մասն էլ անգործության է մատնված: Օսմանյան երկրի արժաթի հանք ունեցող մյուս վայրերն են՝ Անատոլիայում՝ Կադզմանը, Հեքարին, Բինգյուլը, Սենջակը, Աքարը, Եգիպտոսը, Շամի երկրում՝ Զեբել-Լիբնան, Մուան-օղլի լեռը, Մերզիֆոն (Մարզվան) քաղաքը և այլն: Ռումիլիում՝ Բոսնայի տերիտորիայում գտնվող Սերբերենիչեն է, Իսկյուբի մոտ՝ Կարաթովեն է, Փերշեթնի մոտ՝ Նովեբուր-

դեն է և Սելանիկի մոտ՝ Սիտերկիփսին է և այլն: Սակայն Գյումուշ-խանեի հանքի շերտերը մարդու բազուկի հաստությամբ 7 շերտից են բաղկացած և ամբողջն առանց կապարի մաքուր մետաղ է: Քաղաքում, էմինի թաղում փողերանոց (զարբ-խանե) կա, որը ներկայումս չի աշխատում: Զաթջայում կտրված մի քանի ակշե պահում եմ ինձ սոտ...

ԱՅՍՏԵՂԻՑ ԴՆԱՑԻՆՔ ԲԱՅՐՈՒԹԻ ԲԵՐԴԸ

Հնագույն Բայբուրք բերդի բնութագիրը: Ալ-Օսմանի մեծ նախահայրերը և Մահանի երկրից եկած Ակ-Կոյունլիները ապրել են այս քաղաքում: Յայլաները բարձրանալու ժամանակ, գտել են Գյումուշխանեի մեծ հարստություն պարունակող հանքերը և հարստացել են, որի պատճառով էլ այս քաղաքը Բայ-բուրթ* է կոչվել: Հետո աղավաղվել և Բայբուրտ է դարձել: Ուզուն Հասանի ձեռքից գրավել է Ֆաթիհի վեզիր Մահմուդ փաշա-Աթիկը: Ներկայումս, համաձայն Սուլեյման խանի աշխարհահամարի, էրզրումի վեզիրի փաղիշահական խասից անջատված սուբաշիություն է: 150 ակշեով կազա է: Կադին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի...

Բայբուրք բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա, հնգանկյունի ամրակուռ մի բերդ է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է: Խրամ չունի: Պարիսպներից ներս հնում կառուցված մոտ 300 տներ կան, շուկա, խան, բաղնիք չունի: Երկու դարպաս ունի... Դարպասից ներքև մոտ 1000 հողածածկ տներ կան: Քաղաքում 19 մուսուլմանական և 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ և գնչուներ չկան: Մովեզերքը 3 մենզիլ հեռավորության վրա է, որտեղ շատ հույներ կան: Բնակչության մեծ մասը թուրքմեններ և քրդեր են: Ֆաթիհ Թիրե քաղաքը գրավելուց հետո, այնտեղից մոտ 3000 մարդ է փոխադրել այստեղ: Բնակիչների մեծ մասը այդ թիրեցիների սերունդն են: Կրոնասեր և բարեպաշտ մարդիկ են...

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Բայբուրթի ջամիները, մեդրեսները, բաղնիքները, շուկաները և բեդիստանը:

...Գործվածքներից հայտնի են Բայբուրթի կարպետները, սեջադենները, որոնք շատ ընտիր են և տարվում են շատ երկրներ:

Քաղաքի կլիման սառն է և պտուղները առատ չեն... Մերերը ապրում են մինչև 150 տարեկան հասակը... Կանայք վերին աստի-

* Բայ՝ թուրքերեն հարուստ է նշանակում. բուրթ՝ տեղ, վայր իմաստն ունի, այստեղից էլ Բայբուրթ՝ հարուստ վայր է նշանակում (ծանոթ. հրատարակչի):

ճանի համեստ, բարեկիրթ, գեղեցկախոս են: Քաղաքը էրզրումի հյուսիսում է և 2 կոնաք հեռավորության վրա է: Տրապիզոնը գտնվում է հյուսիսում, ճանապարհը դժվարին է:

Ճորոխ [Չորուխ] գետը սկիզբ է առնում էրզրումի լեռներից, ոռոգում է բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր և հոսելով Բայբուրթի բերդի կողքով՝ Գունիայի մոտ թափվում է Սև ծովը: Ոմանք ասում են, որ Ճորոխ անունը Ջուի-ոուհի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում իմաստը կլինի՝ հոգու գետ: Բայբուրթցիները լեռների վրայի անտառներից փայտեր են կտրում և Ճորոխ գետն են նետում:

Հետո քաղաքում գտնվող թմբի մոտ ամեն մարդ գտնում է իր նշան արած փայտը և տուն տանում...

Այնուհետև, էլ. Չելեբին նկարագրում է Բայբուրթի իսլամական ուխտատեղիները:

Թորթում բերդը հիմնել է Վրաստանի շահ Մարուլը: Հետո անցել է Ուզուն Հասանին և սրանից էլ՝ Ֆաթիհին: Ավելի ուշ վրացիները նորից գրավել են: Երբ Սուլեյման խանը իմանում է [Թորթումի] գրավման մասին, անմիջապես երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշային սերդար է նշանակում և ուղարկում բավականաչափ զինվորներով: [Ահմեդ փաշան] գալիս մտնում է խրամատները և յոթ օր ու յոթ ժամ պատերազմելուց հետո, բերդը գրավում է: Բերդում անհրաժեշտ քանակությամբ պահապաններ, ռազմամթերք, թնդանոթ, պաշարեղեն և այլ հանդերձանքներ թողնելուց հետո, իր զինվորներով հարձակվում և ամանով գրավում է նեջախ և էմիր-Ախոր բերդերը: Այդ բերդերումն էլ բավականաչափ զինվորներ է թողնում: Այդտեղից շարժվում է Ակչա-Կալայի վրա ու 7 օրվա ընթացքում գրավում է այն և նրա աշտարակի վրա կարդալ է տալիս Մուհամմեդի էզանը: Դրանից հետո գնում է Նիքեդդ, Աշերդ, Քյուլյուք-Ակչե բերդերի վրա, որոնց բեյերը ամանով հպատակություն և հնազանդություն են հայտնում: Ապա գնում է Դատանլի նահիյեի վրա, որի 60 գյուղերից 15-ը հպատակվում են, մնացածները ավերվում: Թեքհիս, Ակչա Կալա, Դիվանե Դերեսի բերդերը գրավելուց հետո, բանակը գալիս է Թորթում: Թորթումը գրանցվում է իբրև սանջաքի կենտրոն: Ներկայումս էլ այդպես է: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի: Պատերազմի ժամանակ ջեբելունների և բեյի զինվորների հետ միասին 60 հազար¹¹⁰ (?) ընտիր զինվոր է տալիս: Ըստ օրենքի փաշան տարեկան 12—13 հազար ղուրուշի եկամուտ ունի: Մեր արշավանքի գնացած տարին, Սեյդի Ահմեդ փաշան, մի փոքր բռնություն գործեց և Թորթումի սանջաքի եկամուտը հասցրեց 24 հազար ղուրուշի: Երբ նվաստս, կայսերական հրամանով փաշայի մոտ էի, սանջաքի

զեամեթների և թիմարների տերերից բացի, մինչև անգամ ձեռքում բերաթ ունեցող իմամներին և խաթիբներին՝ «Դուք էլ պարտավոր եք պատերազմի գնալ» ասելով՝ նրանց վրա ճնշում գործադրեց և 10 հազար ղուրուշ առավ: Նվաստիս էլ բնակեցրեց իր պալատում և քաղաքը դիտել տվեց: 150 ակչեով կաղա է և 9 նահիյի ունի: Նշանավորներն են՝ Յուվանե, Դատանլի, Բսպիր: Այս նահիյիներից կազին տարեկան 3000 ղուրուշ եկամուտ ունի: Ունի շեյխուլ-իսլամ, նազիր, այան և էշրաֆ, բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, ենիչերիների սերդար և քաղաքի սուբաշի:

Թուրքում բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա է, կառուցված է քառակուսի ձևով և մի երկաթյա դարպաս ունի: Պարիսպների ներսում 18 տուն և փոքր ջամի կա: Ունի նաև մի ամբար: Ստորին վարոշը բարեշեն և գեղեցիկ շենքեր ունի, որոնց թիվը հասնում է 700-ի: Ունի 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ... զանազան տեսակի էսնաֆների հատուկ խանութներ... բոլոր տներն ունեն այգիներ և պարտեզներ, օդը լավ լինելու պատճառով պտուղները խիստ առատ են. հայտնի են խաղողը, տանձը, կարմրավուն դեղձը: Քաղաքը էրզրումից 2 կոնաք հեռավորության վրա է և վաճառական դասը իրենց պտուղները սնդուկներով էրզրում են տանում: էրզրումի էյալեթում, Երզնկայից հետո իր դրախտանման այգիներով նշանավոր և բարեզարդ քաղաքը Թորթումն է: Ժողովուրդը անկեղծ, պարկեշտ և պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Թորթումում բորակ է ստացվում: Քաղաքը ձորամիջումն է:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է, թե ինչպես կազակները հանկարծակի հարձակվել են Գունիա բերդի վրա և գրավել այն: Սեյդի Ահմեդ փաշան բանակով օգնության է գնում բերդին: Չելեբին ևս մասնակցում է այդ արշավանքին: Այս առթիվ նա գրում է.

«...Գունիայի սահմանին մոտ մի վայրում հանդիպեցինք Մեդրելիստա՛նի զինվորներին: Սրանք ներկայացան Սեյդի Ահմեդ փաշային. բոլորին պատիվներ տրվեցին: Եկան նաև մոտ 3000 զինված, երկաթի մեջ թաղված, նժույզներով, դատաստանի օրվա տարբեթ¹³ կենդանուն նմանվող մեզրեի ազնվականները և մոտ հազար հետիոտն հրացանածիգներ և վրացի առաջավորներ: Սրանք դեմքով էլ իրար նման չէին. ոմանք խառն մազերով էին, ոմանք էլ պատրույգաձև մազերով: 40—50 տարեկանները ածիված էին և տարօրինակ դիմագծերով մարդիկ էին: Սեյդի Ահմեդ փաշան նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին խոստումներ տվեց և խոսքեր ասաց: Այդ գիշեր մենզիլները անցնելով, առավոտյան վաղ հասանք Սև ծովի եզերքին ընկած Գունիա բերդը»:

էվ. Զելեբրին մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի վրա ցամաքից, ծովից կատարված հարձակումը: Նշում է նույնպես, որ այդ կռիվներին մասնակցել են նաև Վրաստանի և Մեդրելիստանի ազնավորները: Բերդի շուրջը կռիվը խիստ կատաղի է լինում: Ի վերջո օսմանցիները հաղթում են կազակներին, կոտորում և նորից տիրանում բերդին: Այս արշավանքի կապակցությամբ Անատոլիայի տարբեր մասերից հսկայական թվով զինվորներ են հավաքվում Գունիայի շրջանում: Այլ մանրամասնություններից բացի էվ. Զելեբին հիշում է, որ հաղթանակից հետո, ծովի կողմից 40—50 լադ՝ մենզեսիլե նավակներով և վրացի «ապստամբ» ազնավորները գալիս են կազակներին օգնության: Նրանք տեսնելով մեծաթիվ օսմանյան բանակը, փորձում են ետ դառնալ ու փախչել: Բայց օսմանցիների ուժեղ կրակից ստիպված հանձնվում են: Նավերը զրավվում են, իսկ ազնավորներին գերի են վերցնում:

Հաջորդ օրը գալիս է նաև Զելզերի էյալեթի մյուսթեսարիֆ վեզիր Կոչա-Սեֆեր փաշան, որը էրզրումի վալիի հրամանով, 6000 կտրիճ վրացի զինվորներով և Բեմրես խան-օղլի, Հեհնտ խան-օղլի, Ալեքսանդր խան-օղլի վրացի զխավորներով Ախալցխայից շտապ կերպով մեկնում է Գունիային օգնության: Սրանց դիմավորում են բացառիկ հանդիսավորությամբ: Վրաստանից, Մեդրելիստանից, Բաթումից, Հազիստանի սանջաքներից բանակի համար սկսում են հացահատիկ ուղարկել:

Այնուհետև, փաշան Գունիա բերդը վերանորոգելու համար շրջակայքից ճարտարապետներ և վարպետներ է բերել տալիս: Խրամները մաքրում և պարիսպները ամրացնում են: Բերդի պահպանության համար 6000 զինվոր է թողնվում:

Էրզրումի ճանապարհին Սեյդի Ահմեդ-փաշան մուսուլման ղազիներին խորհրդակցության է հրավիրում: Նա հայտնում է, որ «Մեդրելիստանը Տրապիզոնի էյալեթի իշխանությանն է ենթարկվում և փոխանակ մեզ օգնելու, կազակներին է օգնել և այդպիսով ապստամբել է փադիշահի դեմ... Մեզրել քյաֆիրներից ի՞նչ կերպ վրեժ լուծենք, որ այսքան սոսկալի տանջանքներ կրող հավատացյալ զինվորները ապրանք և հարստություն ձեռք բերեն»: Խորհրդակցությունը որոշում է արշավանք հաղմակերպել:

(էջ 341—356)

ՄԵՐ ԳԻՇՆԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԻԼԱՅՆԹԻ ՎՐԱ

Բանակը պատրաստվում է արշավանքի: Տասնյակ հազարավոր զինվորներ, իրենց պարագլուխ փաշաներով և բեյերով, գնում են Մեդրելիստանը թալանելու, ավերելու և գերելու:

...Այդ օրը 10 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո իջևանեցինք Բաթումի սանջաքի և Մեդրելիստանի միջև ընկած Զար-չայիրի վայրում: Վաղ առավոտյան անցանք ճորոխ գետի գետանցքով: Սեֆեր փաշան Վրաստանի զինվորներով կողոպտեց ու թալանեց Մեդրելիստանի Դերանիյե նահիյեն: Այս բանը տեսնող մեդրելները սկսեցին փախչել դեպի լեռները: Մեր էֆենդին՝ Դեֆթերդար-զադեն, իր մարտիկներով մտնելով անմատչելի լեռների մեջ, պաշարեց

մեզրելիների Բեջնեն*։ Համազարկ կրակով Բեջնեում գտնվողների հետ ուժեղ կռիվ բռնվեցին։ Կեսօրից հետո Բեջնեն գրավվեց և այնտեղից 700 գերի վերցրին։ Զինվորները մեծ ավարի տիրացան ու հարստացան։ Այս կռիվում ղազիններից 7 կտրիճ նահատակվեցին։ Բակը փաշան մեծ ավար ձեռք բերեց, հարստացավ և միացավ իսլամական բանակին։ Մուսուլման ղազիններին ազատություն տրվեց։ Նրանք խումբ-խումբ շտապեցին դեպի լեռները, ձորերը և հասան մինչև Մերվե բերդը։

Այս բերդի շուրջը մեծ կռիվներ են տեղի ունենում և ի վերջո բերդը գրավվում է. 300 մենզրել սպանվում և 300-ը գերի են ընկնում։

...Օսմանցի զինվորները թաղվեցին ավարի և բարիքների մեջ։ Կռիվ ժամանակ գերի վերցված ղուլամներին և ստրկուհիներին հանձնեցին հաղթական սերդարին։ Այստեղից անցանք անտառներով և հասանք Բողտա դաշտը։ Մուսուլման ղազինները գիշերային հարձակումներ գործեցին շրջակայքի վրա... Հետո մտանք Թեմրիս խանի երկիրը։ Պարզվեց, որ այս վայրը ենթակա է Ախալցխայի վիզիր Սեֆեր փաշային։ Թեմրիս խան-օղլին 3000 վրացի կտրիճներով և 2000 հետիոտն հրացանաձիգներով եկավ և կանգնեց բանակի մի կողմում։ Իր նվերները հանձնեց սերդար Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային։

Այս Թեմրիս խան-օղլին մի շարք վրացական աշիրեթներից վշտացած էր։ Առաջնորդելով օսմանյան զինվորներին՝ գրավեց Փերնաք, Կումլե, Սևմարգե նահիյեները։

Երևք օր հետո կանգ առանք Ախար բերդի առաջ, այս բերդն էլ հպատակվեց։ Քեթֆուջ փաշայի զորամասը երկու գեղեցիկ կույս աղջիկ էր վերցրել, որոնց նմանը չի ճարվում անդամ Շամի շրջակայքի հուրիների մեջ... Սեյդի Ահմեդ փաշան այս [գեղեցկուհիներին] հազարական ղուրուշով գնեց Քեթֆուջ փաշայից և 20 ուրիշ աղջիկների հետ ուղարկեց սուլթան Բերահիմ խանին։

Այդ ժամանակ Մեզրելիստանի բեյի հորեղբորորդին գերի էր ընկել։ 100 գերի, 1000 գլուխ կենդանի, մի քանի բեռ ասեղնագործ իրեր և մի քանի բեռ կտորեղեն տալով ազատվեց։ Այս հաղթական արշավանքի ժամանակ մի կռիվ կես ղուրուշով, մի ոչխար 5 ակչեով վաճառվեց։ Աչք-Բաշի բեյը սերդարին 5 ստրուկ և 5 ստրկու-

* بجنه — հավանաբար բերդի անունն է։

հի նվեր ուղարկեց, նվաստիս էլ մի ստրուկ, մի ստրկուհի նվիրեց...¹¹²,

Այստեղից հաղթական բանակով գնացինք դեպի արևմուտք, արշավեցինք Նախաջի, Ակչա-Կալա, Զիքի, Նիքերդի, Քյուլյուբ-Կալա բերդերի վրա...

Վերջապես Վրաստանը և Մեգրելիստանը ամբողջովին հպատակություն հայտնեցին: Բեյերը նվերներով ներկայացան Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային: Մեր բանակը ծայր աստիճան հարստացավ գերիներով և ավարով: Յուրաքանչյուրի ուժերից վեր էր տանել ձեռք գցածը: Այսպես անցանք Ճորոխ գետի եզերքով և նորից իջևանեցինք Գունիա բերդի մոտ: Ավարը տարան Տրապիզոն և օգուտով վաճառեցին:

(էջ 356—359)

Այնուհետև, էվ. Չելերին մեգրելական լեզվից բերում է նմուշներ:

...Մեգրելիստանում յուրաքանչյուր ցեղ (աշիրեթ) յուրօրինակ առանձին բարբառ ունի: Մեծ երկիր է: 70 տեսակի բերք ունի: Շատ է ոչխարը, այծը, խոզը, լեռներում՝ վայրի եզը, վայրի այծը: Ունեն նոթյգներ: Սակայն Թաթարիստանում, Վրաստանում և Մեգրելիստանում ջորիներ բուրրովին չկան: Այս երկրներում շատ է սկյուռը, ինչպես նաև աղվեսը, վայրի կատուն, գայլը, հավը: Յորեն ու գարի քիչ են ցանում և բերքը քիչ է: Եղիպտացորենը շատ առատ է: Բարձր լեռների վրա աճում են ընկույզի, սամշիտի, եղևնու ծառեր: Գյուղերը հաստատաբնակ են, չեն քոչում: Գյուղերն ու բերդերը ունեն այգիներ ու պարտեզներ, եկեղեցիները բարեշեն են: Որովհետև սրանք հնագույն ազգ են և նրանց երկիրը մեծ երկիր է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասն նկարագրում է իր ուղևորությունը դեպի էրզրում: Էրզրումում հաղթական բանակին դիմավորում են մեծ հանդիսավորությունով: Չմեռվա սառնամանիքների պատճառով մեծաթիվ բանակը ցրվում է:

(էջ 359—361)

ՄԵՐ ՈՒՆԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ՍՏԱՄԲՈՒԼ 1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻԿԱՏԵ ԱՄՍԻ 18-ԻՆ՝ ՉՄԵՌՎԱ . ՍԱՍՏԻԿ ՅՐՏԻՆ

Էվլիյա Չելերին վերադառնալով էրզրում, շարունակում է ըստուգարություն անել մաքսատանը: Քիչ ժամանակ անց իր էֆենդի վեզիր Մուհամմեդ փաշայի հետ մեկնում է Ստամբուլ: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Չելերին նկարագրում է այն վայրերը, որոնք չէին նկարագրվել նախորդ ուղևորության ընթացքում:

էրզրումից նա գնում է Ըլըջա, Խնուս, Մամա-Խաթուն, Քեթուր: Այստեղից փաշան նրան ուղարկում է Քեմախի բերդը:

Դարի-Ֆելլահի¹¹³, այսինքն Քեմախ բերդի բնութագիրը: Բերդը հին կայսրերից մեկն է կառուցել: Հետո անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թեև Թիմուրը պաշարել է, բայց բերդը դիմադրություն է ցույց տվել: Հետո սուլթան Սելիմ I-ը, Տրապիզոնում իր շեհադետության ժամանակ, մի կերպ այս բերդը գրավել և մեջը զինվորներ է թողել: Այնուհետև այս բերդը իր իշխանությանն է ենթարկել Շահ Իսմայիլը: Հետո սուլթան Սելիմը փաղիշահ դառնալով, Աջեմին առաջին անգամ նվիրական պատերազմ հայտարարելով, իր անթիվ զինվորներով եկել է Անատոլիայից և պաշարել այս Քեմախ բերդը: Բերդը Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով գրավելուց հետո, գրավել է նաև ուրիշ շատ բերդեր և ուղղակի շարժվել Աջեմի երկրի վրա:

Բերդն ըստ Սուլեյմանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է և Կուրու-չայի վոյեվոդության իշխանության տակ է: Էրզրումի փաշայի խասն ու սուբաշիուրությունը 300 ակչեով նայիբություն է: Քերջաս, Կուրու-չայ և Շեհեր անունով նահիյեներից կազին տարեկան ստանում է 3000 ղուրուշ: Ժողովուրդը նվիրական շարիաթին հպատակ և հնազանդ է: Բերդի դիզգարը նույնպես իշխողներից է: Բերդն ունի 500 բերդապահ, որոնք աղահանքից որոշ հատկացումներ են ստանում: Ունի ենիշերիների սերդար, սիփահիի բեթխուդա, նագիր, այաններ և էջրաֆներ: Եփրատ գետի դիմացի ափին, մեկ ժամյա հեռավորության վրա ընկած, 700 տնից բաղկացած Քյոմուր գյուղում նստող աղահանքի էմիրն նույնպես իշխողներից է համարվում: Շատ հայտնի է ձյունից սպիտակ և Կըրշեհի-րի աղից ավելի համեղ աղը: Ամբողջ Քուրդիստանից և Թուրքմենիստանից Բինգյուլի յայլանները բարձրացող ցեղերը իրենց անհրաժեշտ աղը Քեմախ քաղաքից են գնում: Այս քաղաքի հայտնի արտադրությունից մեկն էլ այստեղ պատրաստվող նուրբ և ամուր վրանի բեղն է, որի նմանը ոչ մի երկրում չի կարելի գտնել... Ժողովրդի բերանում առած է դարձել. «Քեմախի բեղը, Երզնկայի ընկույզը և Բայբուրթի աղջիկը»: Քյոմուր գյուղի կողքով այգիների միջից հոսող Քյոմուրի գետակը սկիզբ է առնում Քերջասի լեռներից, անցնում Քեմախի բերդի մոտով, մեկ օրյա հեռավորություն կտրելով՝ սուլթան Մելիք Ղազի թեքիյեի մոտ, խառնվում է Եփրատ գե-

کماخ بری، ارزنجان قوزی، بابیو، ت قیزی*

տին: Սրա դիմացը Մյուբարեք գյուղն է, որը բարեշեն է և էրզրումի կուլերի խասն է:

Աստվածային իմաստություն: Այս Մյուբարեք գյուղի քարայրների միջով հոսող վճիտ ջրերը հուլիսին սառչում և սառույց են դառնում, իսկ ձմռան օրերին բաղնիքի ջրերից ավելի տաք են լինում: Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է: Ամբողջ վիլայեթի բնակչությունը կաթրֆ-փենիրի անունով պանիրը պահում է այս քարայրներում. լավ սառնարան է...

Քեմախ բերդի նկարագիրը: Հնգանկյունաձև ամրակուռ բերդ է: Աշտարակներն ու պատվարները կառուցված են մեծ քարերով: Էրզրումի տերիտորիայում նման բերդ չկա... Երեք ամուր երկաթյա դարպասներ ունի: Առաջին դարպասի մոտ և ձախ կողմում երկուական թնդանոթ կա, որոնց երկարությունը 27 թզաչափ է և 3 կանթար ծանրությամբ գնդակներ են արձակում: Զարմանալին այն է, որ թե՛ վերցնելու և թե՛ իջեցնելու համար խիստ դժվար եղող այսպիսի սոսկալի ծանր թնդանոթները ի՞նչպես են բարձրացրել ու դրել այս անմատչելի ժայռի վրա...

Ներքին բերդում 600 հողածածկ տուն կա, որոնք ընկած են նեղ փողոցների վրա և այգիներ ու պարտեզներ չունեն: Բերդի մեջ անմշակ և ազատ հողեր չատ կան: Այդ ազատ հողերում հինգ ցորենի ամբար կա, որոնք [սուլթան] Սելիմ խանի ժամանակից լիքն են բրնձով և կորեկով: Տեսնողը կարծում է, թե հենց նոր են կալսել և լցրել ամբարը: Պաշարման ժամանակ զինվորները սնվում են այս հացահատիկով: Դարպասից ցած, ժայռի մեջ փորված ջրի ճամփա կա, որը իջնում է մինչև գետը: Պաշարման ժամանակ այդտեղից ջուր են բերում ու խմում: Ներքևում, իրար կողքի երեք ջրամբար կա...

Այս քաղաքի գեղեցիկները շատ հայտնի են: Քաղաքը գտնվում է էրզրումի տերիտորիայում: Բնակիչները թուրք են:

Այնուհետև, էվ. Չելերին անցնում է մի շարք վայրերով և գալիս է Երզնկայի բերդը:

Երզնկայի [Էրզինջան] բերդը էրզրումին է պատկանում: Այս դրախտանման վայրը ձեռք բերելու համար հազարավոր իշխողներ մեծ ջանքեր են գործադրել: Վերջապես 855 (1451) թվականին սրա փաղիշահը՝ սուլթան Ջահրեղդինը, տեսնելով, որ սուլթան Յըլգըրմ Բայազիդ խանը կայծակի նման հաղթում է իր շուրս կողմի թշնամիներին, Ամասիայի բերդի գրավման օրը գալիս է Ամասիա և իր Երզնկա բերդի բանալիները հանձնում է Յըլգըրմ Բայազիդին:

Վեհափառ փառիշահը մեծ վեհանձնություն հանդես բերելով, Երզնկայի գահը շնորհում է նորից սուլթան Զահրեդդինին: Սակայն խուժբեն կարդացվում է Յըլդըրմ Բայազիդի անունով և փողը կտրվում է նրա անունով: Այս դեպքից երեք տարի անց սուլթան Զահրեդդինը մեռնում է և նրա երկիրը անցնում է Կարա-Կոյունլի շահ Կարա Յուսուֆի ձեռքը: Սա 7 տարի իշխելուց հետո՝ երևան է դալիս խավարյալ Թիմուրը: Կարա Յուսուֆը վախից իր գահն ու հանգստությունը թողնում և փախչում է Բաղդատի իշխող սուլթան Ահմեդ Զելայիրի ու Յըլդըրմ Բայազիդ խանի մոտ և ապավինում նրանց հովանավորությանը: Թիմուրը Յըլդըրմից պահանջում է Կարա Յուսուֆին, սակայն մերժում է ստանում: Թիմուրը ասում է՝ «Քաղաքիցդ ու երկրիցդ հրաժարվիր»: Սակայն Յըլդըրմ Բայազիդ խանը Թիմուրի այդ խոսքին կարևորություն չի տալիս: Այս դեպքը պատճառ է դառնում զժտության Թիմուրի և օսմանցիների միջև: Երբ Թիմուրը իր անթիվ զինվորներով գալիս է Յըլդըրմ Բայազիդ խանի վրա, Կարա Յուսուֆը և սուլթան Ահմեդ Զելայիրը Ատալիայից նավով փախչում են Եգիպտոս և ապաստանում սուլթան Բերկոկի մոտ: Մյուս կողմից Ուզուն Հասանը տիրանում է Երզնկային և այստեղ խուժբեի և փողի դրոշմի տեր է դառնում: Նրա փողերանոցը ներկայումս էլ Մեղիխանեի մոտ է: Յըլդըրմ Բայազիդը մահանում է և Ուզուն Հասանը Երզնկայում անկախություն է ձեռք բերում: Յըլդըրմ խանից հետո, նրա շահզադեների՝ Մուսա, Իսա, Սուլեյման և Շահ-Պադե Մուհամմեդ Զելեբիների օրոք Անատոլիան խառնակ դրության մեջ է ընկնում և ի վերջո Զելեբի Մուհամմեդը անկախ փառիշահ է դառնում: Այն ժամանակ Ուզուն Հասանով զբաղվելու հնարավորություն չլինելու պատճառով, Ուզուն Հասանը մինչև Ֆաթիհի ժամանակը ոտնձգություններ է կատարում օսմանյան պետության դեմ: Վերջապես 878 (1473) թվականի հայտնի կովում Ֆաթիհը Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում և սմբողջությամբ գրավում է էրզրումի և Երզնկայի շրջանները և այս վայրերի երկրորդ ֆաթիհն (նվաճող) է դառնում: Ավելի վաղ, Բայազիդ խանի օրոք, երբ սուլթան Սելիմը իբրև շահզադե Տրապիզոնում վալի է լինում, Շահ Իսմայիլը գրավում է Երզնկան: Հետագայում, երբ սուլթան Սելիմը փառքով և պատվով բարձրանում է օսմանյան գահը, բանակով գնում է Երզնկայի դաշտը՝ Շահ Իսմայիլի վրա: 921 (1515) թվականին առանց պատերազմի՝ ամանով, գրավում է Երզնկան, որով Երզնկայի երրորդ ֆաթիհն է դառնում:

Երզնկան ըստ Սուլեյման խանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է, փաշայի խասից անջատված է և իշխողը սուբաշի է: 150 աղջնով շերիֆ կազա է: Ունի նահիյեներ և գյուղեր: Կազին 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Հյուքումեթ է: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիներ Սերդար, 150 բերդապահներ: Սրանք առևտրական են: Բերդը գտնվում է մի ընդարձակ և բաց դաշտի կենտրոնում: Քառանկյունի ձևով փոքր բերդ է: Չորս պատերը շատ ցածր են և շրջապատի աշտարակները ամուր չեն և բերդը հին է: Շրջապատի խրամներն էլ ցածր են: Երբ Աբազա փաշան ապստամբում է էրզրումում, Երզնկայի խրամները, աշտարակներն ու պատվարները նորոգում և ամրացնում են: Սակայն չկարողանալով ազատվել Աբազայից, ստիպված են լինում բերդը նրան հանձնել: Ունի երկաթյա դարպաս: Դրսի վարոշից կարելի է քաղաք մտնել խրամի վրայի կամրջով: Բերդում 200 տուն կա, որոնք այգի ու սլարտեզ չունեն: Կա նաև մի ջամի, այլ շինություններ չկան, որովհետև բերդի ներսը նեղ է: Դրսի վարոշում 1800 տուն կա, երկհարկանի տները հազվագեպ են: Կա մոտ 70 մեհրաբ, 7 ջամի, ՚ դերվիշական թեքիյեներ...

Գեղեցիկները շատ են, կանայք վերին աստիճանի պարկեշտ են և ամբողջովին ծածկվում են... Քաղաքում քարուկրից կառուցված փոքրիկ բեդիստան կա, որտեղ ամեն տեսակ թանկագին ապրանքներ են վաճառում: Շուկայում 50—100 փոքր խանութներ կան: Քաղաքի կլիման բավականին տաք է: Արևելքից էրզրումն է և լեռներով անցնելու դեպքում՝ երկու կոնաք հեռավորության վրա է: Այստեղ ձյուն տեղում է, բայց երեք օրից ավելի չի մնում: Ամառ ու ձմեռ բանջարեղենը անպակաս է: Հացահատիկների բոլոր տեսակները շատ առատ են: 70 տեսակի հայտնի տանձեր կան: Փաշային այստեղ 7 տեսակի հայտնի տանձեր տվեցին: Օնեք անունով խաղողը պահվում է մինչև նոր խաղողի հասունանալը: Հայտնի են ծիրանի, տանձի, սպիտակ և դեղին թթի շիրը, ինչպես նաև սև թութը: Շուկաներում և բազարներում չոր թութը վաճառում և բեռներով այլ երկրներ են ուղարկում, համեմունքներով տեսակ-տեսակ թթի պեքմեզներ են պատրաստում: Մի բաժակ խմողը նորից կյանք է ստանում: Երկու օրվա ընթացքում պտուղները էրզրում են հասցնում: Այս քաղաքն է էրզրումին պտուղ մատակարարում:

Այնուհետև, էվ. Ջևեբին նկարագրում է Երզնկայի իսլամական ուխտատեղիները: Երզնկայից հա դնում է Շերին-կարահիսար:

(էջ 373—383)

Շեքին-Կարահիսարի բնութագիրը: Կարահիսար-ի Շարքին կոչվում է նաև Շեքին-Կարահիսար: Երկու Կարահիսար կա՝ մեկը այս էրզրումի Կարահիսար-ի Շարքին է, մյուսը՝ Անատոլիայի Աֆիոն-Կարահիսարն է, որը Կարահիսար-ի Սահիբ էլ է կոչվում: Կարահիսար կոչվելու պատճառը բերդի պատերի քարերի սև լինելն է: Առաջին իշխողը եղել է Հայկանի (Հայկազյան) մյուլուք Կիամեկերը*, հետո անցել է Տրապիզոնի հայերի ձեռքը:

Հետագայում գրավել է Ֆաթիհը: Սելիմ խանի օրոք աշխարհահամար է կատարվել և առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է եղել: Բեյի խասը 13.000 ակչե է: Լիվայում 32 ղեամեթ և 94 թիմար կա: Փաշայի ղինվորների հետ միասին 1000 ղինվոր ունի: Փաշան տարեկան 40 քիսե եկամուտ ունի: Մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավորի [փաշայի]: Այս վայրը շնորհվել է նաև Ախալցխայի վեդիր Սեֆեր փաշային և ասում են, որ մյուսեւլիմը՝ Դերվիշ Աղան, այստեղից 50 հազար ղուրուշ է ստացել: 150 ակչեով շերիֆ կաղա է:

Կաղին տարեկան 4000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, այաններ և էշրաֆներ: Սիփահիի քեթխուդան Թեփան Ահմեդ Աղան է: Ունի նաև ենիչերիի սերդար, սուբաշի, մյուֆթի, կափանի էմին, բերդակալ և 150 թիմարով բերդապահներ:

Շեքին-Կարահիսար բերդի բնութագիրը: Դեպի երկինք վեր խոյացած, մի բարձր լեռան ամենաբարձր գագաթին կառուցված յոթանկյունաձև մի բերդ է: Առաջին հայացքից կարծես առանց կայմերի պալիուն նավ լինի: Յոթ կողմից պատերի բարձրությունը 70 արշին է: Ունի 70 աշտարակ և 100 պատվար: Շրջագիծը 3600 քայլ է: Չորս կողմում դժոխանման խոր ձորեր կան, այդ պատճառով խրամի կարիք չի զգացվում: Ունի եռակի ամուր երկաթյա դարպասներ: Գիշեր-ցերեկ հսկում են պահապանները, որովհետև Սև ծովի մոտի գյուղերի բնակիչները վախենալով կաղակներից, իրենց թանկագին ապրանքները այս բերդում են պահում: Բերդի ներսում մոտ 70 նեղ տներ կան: Ջրի պակասության պատճառով ժողովուրդը նեղվում է ծարավով: Ջուրը էշերի միջոցով բերում են ներքևի գետից: Ջրի ճանապարհներ կան, որոնք զործում են միայն պաշարման ժամանակ: Բերդի մեջ ջրամբարներ և ցորենի ամբարներ կան: Այս ամբարներում հարյուրամյա կորեկ, բրինձ է պահվում: [Բերդը] երկրի ներքին մասումն է, այդ պատճառով էլ ռադ-

* Բնագրում՝ ملوك هايكائى دن قيامه لر

մամթերքը և մեծ ու փոքր 50 թնդանոթները, բերդի համեմատությամբ քիչ չեն:

Բերդապահ զինվորների կեսը մեր էֆենդի Դեֆթերդար-զադեի թիմարի հետ միասին տարվեց Գունիա բերդը: Բերդում կա էքուէլ-ֆեթհի փոքր ջամին: Մյուս շինությունները ստորին վարոշումն են:

Վարոշը: 9 թաղում 1600 հողածածկ տուն կա: Տներն ու պատըզ-գամբները նայում են դեպի հյուսիս: Ընդամենը 42 մեհրաբ կա, 3 թեքիյե, 2 բաղնիք, 4 խան, 7 կրոնական դպրոց և մոտ 750 խանութ: Շուկան այնքան էլ բարեկարգ չէ, սակայն Թափան Ահմեդ Աղան քարուկրից բեդիստան է կառուցել: Խումուններ կան: Կենտրոնում լայն, վերևից ծածկված ճանապարհ կա: Երկու կողմից ամուր դռներ ունի, որոնք գիշերները փակվում են. ունի պահապաններ:

Մի առյուծ: Բեդիստանի քաղաքին նայող դռան ներքին մասում, խոշոր տախտի վրա մի առյուծ է դրված, մորթին լցված է բամբակով, աչքերի փոխարեն խոշոր նարինջներ են դրված, բերանը բացված է յոթ գլխանի աժդահայի նման և լեզվի փոխարեն կարմիր թաղիքի կտոր են դրել: Ատամները շատ խոշոր են. ամեն մեկը նման է թուրքմենական դաշույնի: Քթից մինչև պոչի ծայրը 45 թղաշափ է: Այս առյուծը շատ կատաղի է եղել: 7 տարի ապրել է լեռներում, ոչխարներ, այծեր և եղներ է ոչնչացրել: Այդ կենդանիները ուտելով ուտել է: Երբեմն գյուղերի վրա է հարձակվել, ջորիներ, էշեր, ուղտեր և մինչև անգամ մարդիկ որսացել: Վերջապես ուժեղ բազուկով մեկը երկճյուղ գնդակով այս առյուծին գլխից խփել սատկեցրել է: Առյուծի կաշին հանել և տարել են Թափան Ահմեդ Աղային: Նա էլ բոլորին ցույց տալու նպատակով, բեդիստանի դռան մոտ, տախտի վրա է դնել տվել: Աստված վկա, այդ առյուծը տեսնողը կարծում է, թե կենդանի է... Սակայն այս առյուծը Բաղդատի, Հալեպի, Կարնայի առյուծների նման սրտառու չէ... Այս լեռներում նման առյուծ բոլորովին չի հանդիպել... Կարահիսարի անմատչելի լեռներում շատ կան վագր, վայրի ոչխար, նապաստակ, վայրի եզ, գայլ, աղվես, շախկալ, բորենի և կուզ:

Կարահիսարի շիրք: Լեռներում մի տեսակ կարմիր շիբ կա: Ասում են, որ ոսկերիչներն են օգտագործում: Տանում են տարբեր երկրներ: Լեռներից հանվում է քառակուսի, հնգանկյունի, վեցանկյունի ձևերով: Ոսկերիչները այս շիբով սպիտակացնում են արծաթը:

Վերաբերյալները սպեղանի պատրաստելու համար են գործածում։
Ուրի՜ մի շարք հատկություններ էլ ունի...

Այստեղից էլ. Չելերին շարունակում է իր ուղևորությունը։ Հատկապես նկա-
բագրում է Հաջի-Մուրադ, Նիքսար, Հատիք և Մերդիֆուն (Մարգվան) բերդերը։ Հա-
ջի-Մուրադ բերդից հետո հիշում է Ջավար հայկական գյուղը, որը զենամեջ է։

Հատիքը հնագույն քաղաք է և բերդ — գրում է էլ. Չելերին —
Ալլահի վակֆ լինելով չի ավերվել... էյալեթի վալիից բացի ոչ ոք
չի կարող միջամտել այս քաղաքի գործերին։ Բնակիչները տուրքե-
րից ազատված են... Քաղաքում կղմինդրով ծածկված, այգիներով
և պարտեզներով 3020 տուն կա... վեզիրների և ալանների 41 պա-
լատ։ Միջին դասի մարդիկ վաճառականներ և արհեստավորներ են...
Հատիքից մեկուկես ժամ հեռավորության վրա, փոքր գետի եզեր-
քին խելեզ անունով մի ջերմուկ կա... Բոլոր նահիյաներից հազա-
րավոր մարդիկ սայլերով գալիս են ջերմուկում լողանում և ազատ-
վում են բորոտություն ու քոս հիվանդություններից։ Ջերմուկին
[Ըրջա] արաբները համամ են ասում, աջեմները գերմաբ, Հատիքում
և Ամասիայում՝ կոզե, Խաթարիստանում՝ իլիսի, մոնղոլների լեզվով՝
ֆերենտես. Թուրքեստանում՝ իլիջե, ռումերի կողմերում՝ կայնաբ-
ջա, Բոսնայում և Ռումելիի որոշ վայրերում՝ յանաբ են ասում*։

Հատիքի լիճը գտնվում է Հատիքի արևելյան կողմում։ Նրա շուր-
ջը կարելի է շրջել մեկ օրում։ Ջուրը հիանալի է։ Լճում 11 տեսակ
ձկներ կան, որոնք բոլորն էլ շատ համեղ են...

Մարգվան (Մերդիֆուն) բերդի բնութագիրը։ Հիմնվել է Դանըշ-
մենդիների կողմից։ Հետագայում, Յըլգըրմի օրոք գրավել են օս-
մանցիները։ Ներկայումս Սվադի էյալեթում, Ամասիա սանջաքի տե-
րիտորիայում ընկած, կղմինդրով կառուցված բերդ է։ Քաղաքը Փիր
Դետե-Սուլթանի էվկաֆն է։ Ներկայումս իշխողը Կըզլար աղասին
է¹⁴։ 300 ակչեով շերիֆ կաղա է։ Կազին տարեկան 6 քիսե եկամուտ
ունի։ Բերդը հողաշեն է և բերդապահներ ու բերդակալ չունի։ Ունի
շեյխ-ուլ-իսլամ, նադիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար,
մյուհթեսիբ, նայիր։ Մոտ 300 բարձր աստիճանավոր կադի-էֆենդի-
ներ, սյուլեհաներ, էշրաֆներ, աղաներ և փաշայության արժանի
քեթխուդաներ կան։ Բնակիչները վերին աստիճանի բարեպաշտ և
ուղղամիտ մարդիկ են։ Քաղաքը բարեշեն է և հայտնի է իր բեր-

* Անատոլիայի որոշ շրջաններում՝ կափուրջա և կուտրեթ համամի են ասում
(ծանոթ. հրատարակի)։

քառասունութամբ և էժանությամբ: Գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտին և ունի կղմինդրով ու հողով ծածկված 4000 տուն: 44 թաղ և 74 մեհրաբ կա...

Այնուհետև հիշատակում են Մարզվանի ջամիները, թեթիյենները, մեդրեսենները, բաղնիքները և այլն:

Քաղաքի օդն ու ջուրը լավ են, բնակիչները առողջակազմ: Բազմաթիվ բեյեր իրենց ընտանիքներով գնում են Մարզվանի ետևում գտնվող Դեշան լեռը և այնտեղ ամառը 6 ամիս անցկացնում թուրքմեն ցեղերի հետ: Այս յայլան Մահանի երկրից եկած Դեշան-օղլիներին են տվել Դանիշմենդիներն ու օսմանցիները և այդ պատճառով էլ մինչև հիմա ժառանգական մյուլք է...

Այս քաղաքով բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում և նրանց մի մասը ոռոգում է Մարզվանի այգիներն ու պարտեզները: Որքան անձրև տեղա, միևնույն է, այս հովիտը առանց ոռոգման բերք չի տալիս: Ցանված մի քելե սերմից 80 քելե բերք է ստացվում: Այս հովիտը ոռոգելու համար ջրերի միջին-աղա կա: Դեշան-օղլիները նրան բաժին են տալիս իրենց առատ եկամտից: Լավ աղայություն է: Եթե դետը հսկող աղաներ չլինեն, Մարզվանի ժողովուրդը միմյանց կկոտորի: Հիմա էլ շատ կռիվներ են տեղի ունենում: Ջրի մի մասն էլ հոսում է դեպի Լատիք քաղաքի հովտում ընկած Կավզե կազիուլյան նահիյեները: Մյուս մասը հոսում է դեպի Օսմանջիքի դաշտերը և ոռոգում է այգիներն ու պարտեզները: Մարզվան քաղաքը գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտում: Ամասիան այս քաղաքի հարավումն է և 15 ժամյա հեռավորության վրա է: Լատիքը՝ 12 ժամյա հեռավորության վրա է, Օսմանջիքը՝ 16 ժամյա, Գյումյուշ քաղաքը՝ 10 ժամյա, Քերեբեքան կազան՝ 8 ժամյա: Դեշան լեռան հյուսիսային կողմի ստորոտում, դեպի Քյոփրյու քաղաքը ընկած է Կոջա-Կալափին: Այստեղից երեք մենզիլ հեռավորության վրա է Սամսունի բերդը, որը սրա նավահանգիստն է: Լինում են Սինոբի նավահանգիստ գնացողներ, բայց Սամսունը ավելի մոտ է:

Ուտելիֆները, խմիչֆները և առնեստները: Հայտնի են Այնթապի ուրբի (բեքմեզ) նման լավ ուրբը, համեղ խաղողը: Փիր-դետե թեթիյեի շրջակայքում և այլ վայրերում 600 խանութ կա: Շատ են ներկարարների խանութները, որտեղ ավելի լավ են ներկում, քան Աջի-մի ներկարարները: Հայտնի է կապույտ ներկը: Վաճառականները ամեն տարի այստեղից հազարավոր թոփ բամբակի բեզ են Ղրիմ տանում և գերիների հետ փոխանակում: Ղրիմի ժողովրդի ֆարաջ-

ներն ու հագուստները կարվում են Մարզվանի բեղից: Հայտնի է նաև բամբակի թելը: Աչքի են ընկնում շեթի բեղից պատրաստված ներքնակները, գույնզգույն բարձերը, ծաղկավոր ու գեղեցիկ վերմակի երեսները, վարագույրները: Ամենուրեք ճանաչված են այստեղի գեղեցիկները:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Մարզվանի իսլամական ուխտատեղիները:

(էջ 373—398):

Իր «Ուղեգրության» II հատորի հետագա էջերում էվ. Չելերին նկարագրում է ճանապարհին Մարզվանից մինչև Ստամբուլ պատահած քաղաքները և բերդերը: Առանձնապես կանգ է առնում Չորումի, էնդյուրիի [Անկարա] վրա: 1058 (1648) թվականի Ջեմադիլ-աիւլըին վերադառնում է Ստամբուլ: